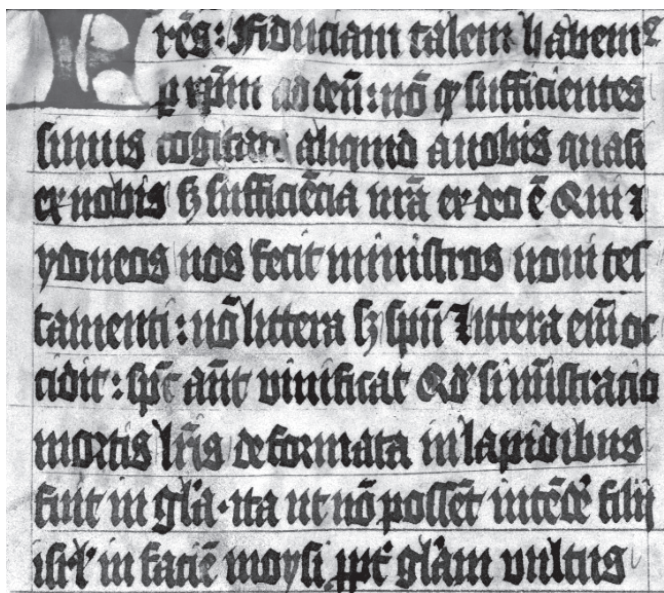

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2011

Medeltida handskriftsproduktion

En kätteriprocess i Norden

Överhet och undersåtar på 1600-talet

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-6187 7556 (Jens Grandell)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och

Svenska litteratursällskapet i Finland

Nya observationer om den medeltida handskriftsproduktionen i Nådendal

VILLE WALTA

Inledning

Pergamentsamlingen *fragmenta membranea* (= f.m.) i Finlands nationalbibliotek innehåller ett brett urval av medeltida litteratur från Åbo stift. Samlingen uppstod som en följd av att Gustav Vasas fogdar som skyddspärmar för sina räkenskapsböcker började använda blad ur de katolska kodexarna av pergament som fallit ur bruk efter reformationen. Största delen av de räkenskaper som gällde Finland återfördes till landet efter freden 1809. Under 1840- och 1850-talen lösgjordes pärmarna igen från fogdeböckerna, och de blad som härstammade från samma handskrift sammanfördes på nytt med varandra. Samlingen omfattar således över 9 000 blad, som uppskattas härstamma från upp till 1 400–1 500 olika handskrifter.¹

Källsamlingens storlek ger forskarna en möjlighet att sammanföra handskriftsfragmenten till större grupper på basis av stilistiska likheter. Redan i samband med katalogiseringen fäste man uppmärksamhet vid dessa lik-

¹ Tuomas Heikkilä, 'Kirjallistumisen jäljillä', Tuomas Heikkilä (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa* (Helsinki 2010), s. 11–61 här s. 49–51; Tuomas Heikkilä, 'The Finnish Medieval Fragments', Åslaug Ommundsen (ed.), *The Beginnings of Nordic Scribal Culture, ca 1050–1300*, Report from a Workshop on Parchment Fragments, Bergen 28–30 October 2005 (Bergen 2006), s. 27–31.

heter² men p.g.a. att materialet var svårbehärskat och då det inte heller fanns någon stark forskningstradition kring ämnet, utfördes ingen omfattande undersökning i det skedet. Först nyligen har forskning som också beaktar handskrifternas kodikologi och paleografi publicerats kring de grupper av handskrifter som uttryckligen härstammar från Åbo stift samt de skri- varverkstäder där de producerades.³ Den nyare forskningen har även lyft fram pluralismen i Finlands medeltida bokkultur samt dess internationella förebilder.⁴ I denna uppsats analyseras en grupp av handskrifter som tidigare forskning inte har uppmärksammat.

Studiet av olika grupper bestående av likartade handskrifter kan öka kunskapen om handskriftsproduktionen i Åbo stift, de olika skri- varverkstäderna samt olika tillvägagångssätt och metoder vid handskriftsproduktionen. Verksamhetens hela omfattning avspeglas av antalet handskrifter som räknas till en grupp eller som attribueras till en skri- varverkstad. Skri- varverkstadens organisationsnivå kan kartläggas genom att man studerar hur många skrivare som deltagit i produktionen, och hur enhetliga de manuskript som framställt av dessa skrivare är i kodikologiskt och paleografiskt hänseende. För att kunna identifiera skri- varverkstäderna måste man försöka lokalisera manuskriptens ursprung. För det mesta erbjuder handskrifternas textinnehåll de bästa ledtrådarna för detta. Förekomsten av liturgiska fester med anknytning till ett särskilt område eller en bestämd organisation kan exempelvis hjälpa till att lokalisera de liturgiska handskrifterna.

Den grupp av handskriftsfragment som behandlas här är stilistiskt sett så likartade att det är sannolikt att de skapats av en liten grupp skrivare med

² Följande kataloger har publicerats: Toivo Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors, I Missalia* (Helsingfors 1922); *II Gradualia, Lectionaria missae*. (Helsingfors 1925); *III, Breviaria* (Helsingfors 1932); Ilkka Taitto, *Catalogue of Medieval Manuscript Fragments in the Helsinki University Library. Fragmenta membranea IV: 1–2, Antiphonaria* (Helsinki 2001). Anja Inkeri Lehtinen har uppgjort en – tills vidare opublicerad – katalog över fragment med texter ur Bibeln samt juridiska och teologiska texter i samlingen. Projektet ”Den medeltida litterära kulturen i Finland” under ledning av docent Tuomas Heikkilä har katalogiserat det material som inte omfattats av de andra katalogerna.

³ Tuomas Heikkilä, ’I ett medeltida *scriptorium* i Åbo’, *HTF* 93 (2008:3), s. 253–284; Jesse Keskiäho, ’En grupp handskrifter från slutet av 1400-talet – från Nädendals *scriptorium*?, *HTF* 93 (2008:3), s. 318–350; Jaakko Tahkokallio, ’Handskrifter från ett *scriptorium* i Åbo från mitten av 1400-talet?’, *HTF* 93 (2008:3), s. 285–317; Ilkka Taitto, *Graduale Aboense 1397–1406. Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta* (Helsinki 2002).

⁴ Tuomas Heikkilä (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa* (Helsinki 2010).

gemensamma visioner för utformningen. Textinnehållet tyder på att fragmenten härstammar från Åbo stift. För två av fragmenten är det möjligt att bestämma handskrifternas proveniens med större noggrannhet, vilket gör det möjligt att koppla dem till birgittinklostret i Nådendal som var en av de viktigaste skrifvarverkstäderna i det medeltida Åbo stift.⁵ Den noggrannare proveniensen för fragmenten ger en möjlighet att omvärdera de dateringar som Toivo Haapanen och Ilkka Taitto föreslagit och som presenteras närmare i det följande.

Den här undersökta gruppen består av fragment ur mässböcker (*missale*) och en tidegärdsbok (*antiphonarium*), d.v.s. liturgiska texter.

*Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.148, 4 fol., 2 spalter med 33 rader (11 notrader), 21,0 x 30,0 cm (16,0 x 24,0 cm), saec. XV.*⁶

Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.201, 17 fol., 2 spalter med 36 rader, 28,0 x 41,0 cm (20,0 x 30,0 cm), saec. XIV–XV.

*Helsingfors, Nationalbiblioteket f.m. I.238, 36 fol., 2 spalter med 30 rader, 31,0 x 44,0 cm (22,5 x 32,5 cm), saec. XIV–XV, Åbo stift.*⁸

*Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. IV.69, 4 fol., 9 notrader, 21,0–22,0 x 31,0–31,5 cm (15,5–16,0 x 21,0–21,5 cm), saec. XIV^{ex}–XV^{tn}, birgittinsk.*⁹

I Riksarkivet i Stockholm finns en fragmentstrimla som härstammar från samma handskrift som I.238:

⁵ Klostret grundades 1438 och upphörde med sin verksamhet 1591. Beträffande Nådendal som centrum för handskriftsproduktion, se Ville Walta, 'Naantalin luostari', Tuomas Heikkilä (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa* (Helsinki 2010), s. 287–308; Ville Walta, 'Naantalin luostarin kirjasto', *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2010*, s. 33–68. För klostret i Nådendal och dess historia i allmänhet, se t.ex. Aarno Maliniemi, 'Birgittalaisuudesta sekä katekelmia luostarin historiasta', *Muistojulkaisu Naantalin 500-vuotisjuhlaan 1943* (Helsinki 1943), s. 13–120; Birgit Klockars, *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590* (Helsingfors 1979); Seppo Suvanto, *Naantalin historia I. Keskiäika ja 1500-luku* (Turku 1976); Marko Lamberg, *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa* (Jyväskylä 2007).

⁶ Haapanen, *Missalia*, s. 73. De första måtten anger foliots storlek medan de senare avser textytan.

⁷ Haapanen, *Missalia*, s. 98.

⁸ Haapanen, *Missalia*, s. 117–118.

⁹ Taitto, *Catalogue*, s. 95–96. Beträffande de problem som förknippas med Taittos datering, se nedan.

*Stockholm, Riksarkivet, fr 10387 (= Finska camerabilia 1594–1595:53:7), 2 fol., 2 spalter, 31 x ? cm (22 x ? cm), saec. XV, missale.*¹⁰

Det finns också några andra fragment som sammankopplas med den ifråga-
varande gruppen på lösare grunder.¹¹

Tydligast sammanlänkas fragmenten i gruppen med varandra genom sång-
partiernas initialer. De är skrivna med svart bläck och har försetts med de-
korationer i rött. På initialernas ryggar förekommer ofta två ”taggar” mellan
”bågarna”. Initialernas nedre del är tecknad med en våglinje. Till dekoratio-
nerna har man använt röd färg som tillsatts i korta drag inuti bokstäverna.
Detta ger ställvis initialerna ett ”fläckigt” utseende. Initialerna har ställvis
också försetts med olika dekorationsfigurer såsom ansikten och huvuden,
utförda med svart färg. I det inre utrymmet i bokstäverna har ofta lämnats ett
kryssformat, ofärgat utrymme som dekorerats med rött. Man återfinner flera
så gott som identiska exempel på särskilt E-, C-, och D-initialerna i hand-
skrifterna.¹² Likheter finns också för flera andra bokstäver.¹³ Å andra sidan
har bokstäverna ställvis också utformats olika. Detta är åtminstone tydligt i
I.201, där man här och där har avvikit från de typiska ryggdekorationerna
genom att lägga till en båge bakom ”taggarna” eller ersätta ”taggarna” med en

¹⁰ Skrivstilen och initialerna i fragmentet tyder på att det hör ihop med de övriga frag-
menten i denna grupp. Utgående från måtten ser fragmentet ut att vara en del av I.238. En
granskning av fragmentets textinnehåll ger vid handen att Fr 10387 innehåller texter för de
dagar som förekommer på folio 9 och 12 i I.238. Fol. 1 i Fr 10387 innehåller material för den
första söndagen efter trettondagen (*Epiphania*). Texten torde placera sig strax före texten på fol.
9 i I.238. Fol. 2 i Fr 10387 innehåller för sin del texter som hänför sig till askonsdagen (*dies
cineris*). Dessa torde följa genast efter fol. 12 i I.238. Fr 10387 är alltså en del av ett dubbelblad
som har funnits omkring folio 9 och 12 i I.238. Jag vill här framföra mitt tack till Jan Brunius
och Gunilla Björkvall för möjligheten att använda Riksarkivets interna databas MPO.

¹¹ Den största likheten uppvisar: Helsingfors, Nationalbiblioteket, F.m. I.158, 9 fol., 2
spalter med 30 rader, 27,0 x 35,0 cm (17,5 x 26–26,5 cm), saec. XIV–XV; Haapanen, *Missalia*,
s. 77. Fragmentet innehåller bland annat en D-initial i sångpartiet (fol. 2v och 6r) som är helt
identisk med motsvarande i de andra fragmenten. Bland de andra initialerna förekommer dock
olikheter. Eftersom fragmentet dessutom uppenbart har producerats av en annan skrivare och
till innehåller passar sämre in på Åbo stift, kan det inte betraktas som en självklar del av denna
grupp. Utöver detta uppvisar Helsingfors, Nationalbiblioteket, F.m. II.92 likaså stor likhet med
I.158. Se även fotnot 16.

¹² Jfr E-initialerna: I.201 fol. 2r, I.238 fol. 5r och IV.69 fol. 3v; D-initialerna: I.148 fol.
1v, I.201 fol. 5r och I.238 fol. 7v.

¹³ T.ex. A-initialerna: I.148 fol. 1v, I.238 fol. 7v och IV.69 fol. 3r; M-initialerna: I.148 fol.
2r, I.201 fol. 14v, I.238 fol. 24r och IV. 69 fol. 2v.

rad av små cirklar.¹⁴ Bland de enskilda initialerna i sångpartierna förekommer också olika variationer. Som exempel kan nämnas B-initialerna, vars utseende ställvis kan uppvisa stora variationer utan att för den skull förlora gruppens typiska drag.¹⁵ De ovan nämnda kännetecknen för initialerna i sångpartierna är inte enskilt tagna unika, och de kan också återfinnas i andra handskrifter. Tillsammans bildar de dock en tydligt urskiljbar helhet med vars hjälp de handskrifter som hör till gruppen går att identifiera.¹⁶

Förutom initialerna i sångpartierna, uppvisar också de s.k. lombardinitialerna i textpartierna märkbara likheter. Särskilt E-, M- och P-initialerna är ofta mycket lika.¹⁷ Färgsättningen på initialerna varierar något – i I.201, I.238 och IV.69 växlar röda och gröna initialer medan man i I.148 har använt rött och blått. Det är skäl att fästa särskild uppmärksamhet vid den gröna färgen som förekommer i denna handskriftsgrupp eftersom grönt inte har varit en lika vanlig dekorationsfärg som blått.

Handskrifternas paleografi

En jämförelse av handstilarna försvåras av att manuskripten skapades för olika användningsändamål vilket medför att såväl skriftens storlek som manuskriptens kvalitet varierar. Dessutom utformades bokstäverna inte alltid identiskt utan förekommer i flera olika variationer. Texten är inte heller särskilt formell eller kalligrafisk. Handen är en gotisk *textualis*, som till största delen utförts på ett tämligen kantigt och aningen ”lådaktigt” sätt. Bokstävernas minimer är ofta tecknade med helt raka, eller något böjda, linjer. Sammansmältning av bokstäver (på engelska *biting*), d.v.s. att bokstäver förenats med den efterföljande bokstaven, förekommer ganska sällan, och då främst i kombinationer med *pp* eller *bb*, samt med *d*- och *o*-tecken, liksom runda *r*-tecken.¹⁸ Bokstavsformerna är typiska för tidsperioden och produktions-

¹⁴ F.m. I.201 fol. 4r, 10r och 13r.

¹⁵ Se I.148 fol. 4r, I.201 fol. 2r, I.238 fol. 3r och IV.69 fol. 2r.

¹⁶ Det finns flera likheter med ett franciskanskt *antiphonarium* i Nationalbiblioteket i Helsingfors (f.m. IV.146), som motsvarar gruppen tämligen väl till skrivstilen. I fragmentet återfinns ändå inte det kryssformade tomma utrymmet i mitten av sångpartiernas initialer. Initialerna formas dessutom ställvis på ett tämligen avvikande sätt; jfr D- och S-initialerna, fol. 7r och 8r. Bl.a. följande fragment innehåller också något likartade initialer i sångpartierna: Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.189, IV.93, IV.120 och IV.134.

¹⁷ Jfr E-initialerna I.201 fol. 6r, I.238 fol. 26r, IV.69 fol. 4v; M-initialerna I.201 fol. 12v, I.238 fol. 21v; P-initialerna I.148 fol. 2r, I.158 fol. 2r, I.201 fol. 1v, I.238 fol. 1r.

¹⁸ Det runda *r*-tecknet används främst i kombinationerna *or*, *pr*, och *br*, samt ställvis även tillsammans med *e*-, *a*- eller t.o.m. *i*-tecken.

I missalefragmentet varvas text och bild. Initialer av olika utseende och storlek samt rubriker skrivna med rött bläck indelar texten och underlättar bläddrandet i handskriften. Helsingfors, Nationalbiblioteket Fm. I.148 fol. 2r.

platsen:¹⁹ bokstaven *a* förekommer i olika varianter som oftast ser ut som någonting mitt emellan ett tvårummigt *a* och ett ”låd-*a*”; stapeln på bokstaven *d* skjuter bara en aning upp över bokstavskroppen och kan ibland böjas lätt uppåt eller neråt; bokstaven *g* är rakryggad och den nedre öglan är för det mesta kort och nuddar bara bottenlinjen helt lätt eller inte alls (detta gäller även för de andra bokstävernas underhäng, eng. *descender*); bokstaven *z* påminner något om en lätt utdragen version av siffran 3; bokstaven *x* är oftast försedd med ett tvärstreck; de bokstäver som avslutas på baslinjen har för det mesta minimer med mycket små, högersvängda fötter; bokstäverna *m*, *n*, *u* och *i* tecknas ställvis med mycket kraftiga ”ankomstdrag”; bokstävernas staplar (eng. *ascender*) uppvisar flera olika varianter – de kan förgrena sig, förses med hårstreck, smalna av eller bli bredare.

Då man granskar bokstäverna närmare, är det skäl att lägga märke till ytterligare ett par saker: den övre rundningen på en del av bokstäverna – särskilt *e*, *g* och *o* – är på sina ställen spetsig; stapeln på bokstaven *t* är spetsig och lutar lätt mot höger liksom tvärstrecket som också väger över mot höger; bokstäverna *a* och *q* är här och där försedda med ”horn” högst upp; förutom de vanliga, runda *s*:en förekommer även en släpande (*trailing*) version i slutet av raderna. Bland förkortningarna förekommer en tironisk förkortning av ordet *et* med två tvärstreck. Dessutom kan man också se en förkortning som närmast påminner om numeralen 3 och som ersätter bl.a. ändelser på *-us* samt en förkortning som liknar numeralen 2 och ersätter bl.a. affixen *-ur* och *con-*. Alldeles särskilt bör man lägga märke till förkortningen ”p22” som förekommer i gruppens missalen och avser bönestunden efter nattvarden: *post communio*.²⁰ Fäster man således uppmärksamheten vid alla de ovan framförda särdragen kan man konstatera att samtliga fragment i denna grupp är skrivna med samma hand, d.v.s. av samma skrivare. Denna slutsats understöds också av det faktum att majusklerna (s.k. *litterae notabiliores*), som

¹⁹ Jfr Derolez föredrag ’Northern Textualis’, Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: From the Twelfth to the Early Sixteenth Century* (Cambridge 2003), s. 72–101.

²⁰ I.148 fol. 2r; I.238 fol. 1r. I manuskriptet I.201 återfinns endast bönestundens andra benämning, *complenda*, som även förekommer i I.238. Förkortningen förekommer också i I.158 fol. 4r; se även fotnot 11. Detta sätt att förkorta *post communio* är så vitt jag kan se ovanligt och förekommer inte i de andra handskrifter som jag gått igenom. En så här tät förkortning förekommer också i bl.a. Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.304 fol. 2r, där man dock har använt två olika förkortningstecken, vilket medför att resultatet snarare liknar kombinationen ”p92”.

inleder meningarna, är märkbart likartade i samtliga manuskript, även om de förekommer med flera olika variationer.

I tre av manuskripten i gruppen förekommer olika tillägg och rättelser. I handskrift I.201 har två olika kursiva händer lagt till två, något längre tillägg.²¹ Utöver detta har manuskriptet försetts med två tillägg i form av noter varav det ena är skrivet med en *textualis* som strävar efter att likna den huvudsakliga handstilen och det andra består av ett tillägg på svenska av uppenbart yngre ursprung.²² I manuskriptet I.238 förekommer likaså ett stort antal tillägg och rättelser. Största delen består av enstaka ord, men ställvis förekommer mer omfattande tillägg och rättelser i de delar av manuskriptet som består av noter.²³ Tilläggen är till största delen utförda med *textualis* vilket kan bero på att den ifrågakvarande handskriften är av hög kvalitet. Trogligtvis har dessa rättelser utförts i samband med att den färdigskrivna boken granskades. Åtminstone en del av tilläggen är skrivna med samma hand som den huvudsakliga.²⁴

Gruppens kodikologi

Gruppen består av fragment ur tre missalen och ett *anthiphonarium*. Det finns tydliga olikheter mellan fragmenten – såsom varierande storlek och finess. Trots att fragmenten förenas av stilistiska likheter, bildar de alltså inte någon enhetlig grupp.

Fragmenten härstammar från handskrifter av olika storlek. Missalena I.238 och I.201 är de största handskrifterna i gruppen. Också den minsta handskriften, I.148, är ett *missale*. Det finns en tydlig storleksskillnad mellan dessa. Skillnaderna mellan handskrifterna framträder också tydligt då man jämför textytorna. T.o.m. bredden på utrymmet mellan spalterna varierar mellan 1 och 2 cm: 1 cm för I.148; 1,5 cm för I.238 och 2 cm för I.201. Dessutom varierar också antalet rader i en spalt mellan 27 och 36.²⁵ En sida av fragmentet I.148 innehåller 33 rader, medan I.238 är skriven på 30 textrader. I de andra handskrifterna finns 27 rader (IV.69) och 36 rader (I.201). Handskrifternas storlek påverkar också textens placering och bokstävernans

²¹ Fol. 9r och 15r.

²² Fol. 16v och 17r.

²³ Bl.a. fol. 5r, 12v, 16v, 17r, 20v, 24r.

²⁴ Fol. 19v och 29r.

²⁵ En notrad motsvarar tre textrader i dessa handskrifter.

storlek. Bokstävernas minimer, radavståndet och notsystemen är högre i det största manuskript i gruppen (I.238).

Alla fragment har försetts med hål till stöd för linjeringen (på engelska *prickings*). Dessa återfinns med jämna mellanrum i yttermarginalen på varje sida, vid placeringen av varje vågrät linje. Tydligt har alltså de vågräta linjerna dragits över hela uppslaget på en gång. I de övre och undre marginalerna har man också prickat med hål för att markera placeringen av linjerna som avgränsar spalterna. Prickningarna ser i huvudsak ut som korta snitt, möjligen utförda med hjälp av en knivspets. Trots att prickningen utfördes för alla linjer har man ändå beaktat noternas placering i textfältet och låtit bli att dra upp linjeringen på dessa ställen. Det faktum att man beaktade vilket innehåll sidan skulle få, avslöjar en viss – om också enkel – planering vid framställningen av handskrifterna. Linjeringsmetoderna varierar mellan de olika handskrifterna: i handskrifterna I.148 och I.201 utfördes linjeringen med bläck. I handskrifterna I.238 och IV.69 är linjerna däremot så gott som osynliga – förmodligen har de utförts med torrnål. Några anmärkningar kan också fallas om sättet att linjera. Särskilt mellan de olika missalena förekommer betydande skillnader eftersom de två spalterna möjliggör ett stort antal variationer. I handskrifterna I.148 och I.201 har de två översta, och tre nedersta raderna i varje spalt skiljts från de övriga med hjälp av tvärgående linjer som korsar hela sidan och löper både över och under dessa partier. Dessutom har var tredje textlinje markerats på så sätt att dess övre och undre linje också löper genom det tomma utrymmet mellan spalterna. På detta sätt har man uppenbarligen försökt skilja ut notpartiernas textrader, men samma linjeringsmetod användes också på de sidor som bara innehöll text. En liknande modell för linjeringen användes möjligtvis också i handskrift I.238, men p.g.a. att linjerna endast är svagt urskiljbara är det svårt att vara säker på saken.

I de största missalena i gruppen förekommer foliering, d.v.s. bladnumrering. I handskrifterna I.201 och I.238 är folieringen till en början utmärkt med rött, och sedan med svart bläck. I den ena (I.238) sker övergången uppenbarligen vid övergången mellan delarna *missale de tempore* och *de sanctis*. I den andra (I.201) sker övergången från röda till svarta siffror mitt i *de tempore*.²⁶ I fallet med I.238 ser det ut att handla om en traditionell uppslagsfoliering, varvid *recto*-sidan försetts med bladets nummer och *verso*-sidan med

²⁶ P.g.a. missalets ofullständiga skick är det för I.238 inte ens möjligt att med säkerhet avgöra om färgbytet sker vid övergången till något nytt parti av texten.

en bokstav som talar om vilket häfte bladet tillhör. Också I.201 förefaller att i huvudsak följa samma princip, men p.g.a. några oklarheter är det svårt att med säkerhet påstå detta. Om själva häftesupbyggnaden i handskrifterna I.201 och I.238 kan man skapa sig en uppfattning med hjälp av de kustoder som bevarats – ett i vardera handskriften.²⁷ I fallet I.238 saknar folion med kustoden foliering som skulle kunna göra det lättare att uppskatta hur stort häftet har varit. I fragment I.201 finns visserligen foliering, men häftenas ursprungliga sammansättning och placering i handskriften är ändå inte lätt att rekonstruera.²⁸ I de andra handskrifterna i gruppen går det inte att upptäcka någon foliering.

Vid en jämförelse av avståndet mellan hålen efter inbindningen framträder än en gång tydliga skillnader mellan de små och de stora handskrifterna. Inbindningshålen ligger tämligen nära varandra i handskrifterna I.201 och I.238, även om de i det senare fallet är något större. Avstånden mellan inbindningshålen i handskrifterna I.148 och IV.69 är däremot nästan identiska. I samtliga handskrifter följer avstånden mellan inbindningshålen samma mönster: avståndet mellan de två översta och de två nedersta hålen är ungefär hälften av avståndet mellan de övriga hålen.

Noterna i handskrifterna är tecknade med en romansk koralnotskrift som utförts på så gott som samma sätt i alla handskrifter. Notlinjerna är fyra till

²⁷ I.201, fol. 4v; I.238, fol. 31v.

²⁸ Kustoden finns på folio fyra som försetts med foliering ”IX a”. Bladet är den andra delen av ett dubbelblad, vars första blad innehåller texter för den första advent som inleder kyrkoåret. Överföringsordet och den första sidans textinnehåll antyder att detta dubbelblad skulle vara det yttre i det första häftet (efter kalendern). Folieringen är inte synlig på den första folion men borde enligt den här logiken vara ”I a”. Detta förorsakar i så fall problem i rekonstrueringen av häftet. Folieringen på den ena sidan av ett dubbelblad borde nämligen vara udda, och på den andra sidan jämn. Eftersom de andra bevarade sidorna härstammar från mitten i samma häfte och är försedda med foliering ”III a” och ”V a”, borde det ena bladet vara folierat ”VIII a” för att kunna härstamma från samma dubbelblad som ”I a”. Problemet kan, å ena sidan, bero på ett fel i folieringen. Å andra sidan är det också möjligt att det ifrågakvarande häftet inte enbart bestått av dubbelblad som vikts inuti varandra, utan att häftet varit konstruerat på något annat sätt; se exempelvis Maria Luisa Agati, *Il libro manoscritto. Introduzione alla codicologia*, Studia archaeologica 124 (Roma 2004), s. 152–153. Denna tes kan emellertid inte säkerställas eftersom tillräckligt många blad inte har bevarats ur häftet. Problemet försvåras ytterligare eftersom det inte ser ut att vara fråga om en regelrätt uppslagsfoliering varvid bokstaven som indikerar häftets signum alltid ändras vid ingången av ett nytt häfte. Samma häftessignum ”a” förekommer även på bladen ”XII” och ”XVII” som härstammar ur följande häfte. Ifall man utgår från att det ovan företedda folieringsfelet inträffat på det första häftets yttersta dubbelblad, borde följande häfte, till vilket dubbelblad ”XII a / XVII a” hör, omfatta hela sju dubbelblad. Häftenas struktur i denna handskrift förblir således tillsvidare oklar.

antalet och dragna med rött bläck, varefter noterna har tecknats med svart. Noterna innehåller typiska notklaver: C-klaven återfinns i alla handskrifter, B- och F-klaverna återfinns i de handskrifter av vilka flera folion bevarats. I samtliga handskrifter förekommer också vertikala linjer som avgränsar sångtexterna och kustostecken i slutet av raderna. De förstnämnda av dessa låter sångaren förstå vilken not som hör ihop med ett särskilt ord och de sistnämnda anger på vilken tonhöjd följande rad skall börja.

Fragmenten har genom årens lopp varit mycket illa. Fogdarna har klippt sönder dem för sina behov, eld och vatten har fått dem att mörkna och vatten eller annan fukt har påverkat bl.a. bläcket. På flera ställen har texten blivit svårsläst eller rent av oläslig.²⁹ På somliga ställen har man också limmat in papper för att förstärka folion.³⁰ Fastän slitaget och skadorna försvårar en noggrann undersökning kan man ändå upptäcka skillnader i pergamentets kvalitet mellan olika fragment. För de handskrifter som har ett finare utförande och en högre kalligrafisk nivå, d.v.s. I.201 och I.238, har man också använt pergament av bättre kvalitet. Trots det har man även i dessa handskrifter ställvis blivit tvungen att reparera hål i pergamentet.³¹

I fragmentens marginaler finns instruktioner för rubrikskrivarna och initialmålarna, som anger vilken initial som skall målas vid avsnittet och vilken rubrik som skall fyllas i det tomma utrymmet. Detta tillvägagångssätt antyder att åtminstone två personer deltog i produktionen. Den ena av dessa skapade texten medan den andra målade initialerna. Fastän instruktionerna lämnats även för rubrikerna, har dessa enligt min uppfattning skapats av samma hand som ligger bakom den egentliga texten.³² Instruktionerna fungerade antagligen som minnesanteckningar för skrivaren som lade till rubrikerna i ett senare skede. På samma grunder kan man å andra sidan också argumentera för att instruktionerna bredvid eller under initialerna fungerat som påminnelser för samme skrivare då han senare har börjat arbetet med att måla dessa.

Handskrifterna i gruppen formar alltså ingen kodikologisk helhet. Utgående från de skillnader som förekommer kan man konstatera att fragmenten härstammar från olika handskrifter. De uppvisar även rikligt med sådana tidstypiska drag som återkommer i handskrifter från såväl Åbo stift

²⁹ T.ex. I.201 fol. 5v och I.238 fol. 34v.

³⁰ T.ex. I.201 fol. 8.

³¹ I.201 fol. 13, I.238 fol. 7, fol. 10.

³² P.g.a. att IV.69 innehåller få rubriker är frågan svår att fastställa för denna handskrift.

som från övriga världen. Utgående från skillnaderna i missalenas storlek och utformningens varierande finess, ser det inte ut att ha varit möjligt att göra handskrifterna likadana. Kanske har man inte heller eftersträvat detta.³³

Fogderäkenskaperna som stöd för lokaliseringen?

Med hjälp av fogderäkenskapernas rubriker är det ibland möjligt att gissa sig till deras användningsproveniens. Vid en granskning av fogdarnas anteckningar framgår det att handskrifternas storlek påverkade hur de enskilda bladen användes för räkenskapernas pärmar. Av de mindre handskrifterna i gruppen (I.148 och IV.69), blev man tvungen att sy ihop två dubbelblad i antingen den övre eller nedre marginalen för att skapa en tillräckligt stor pärm för räkenskapsböckerna. Av de större handskrifterna (I.201) har oftast ett enda dubbelblad varit tillräckligt stort och ibland, så som är fallet med handskrift I.238, har t.o.m. ett enda dubbelvikt folio räckt till. Eventuellt har detta förhållande bidragit till hur väl handskrifterna har bevarats – då man letade efter lämpliga pärmar för räkenskapsböckerna föredrog man naturligtvis handskrifter av stort format som bättre lämpade sig för ändamålet. På så vis bevarades stora handskrifter i större utsträckning än små.³⁴ Ätminstone förefaller detta antagande att stämma in på den här undersökta gruppen av handskrifter. Antalet bevarade blad ur varje manuskript är proportionellt jämförbart med handskrifternas foliostorlek.

Utgående från rubriksättningen i fogderäkenskaperna är det svårt att framföra några allt igenom hållbara antaganden om handskrifternas användningsproveniens, men det förefaller möjligt att handskrifterna har bundits in i fogderäkenskapernas pärmar lokalt i Åbo stift. Alla läsliga rubriker som härstammar från fogdarnas användning antyder nämligen detta.³⁵ I fragmenten från handskrift I.238 ligger tyngdpunkten bland rubrikerna på områden i Savolax och Viborgs län. Handskriften kan sålunda ha befunnit sig i dessa trakter antingen före eller efter att den tagits i bitar. De bristfälliga rubrikanteckningarna i de andra handskrifterna tyder på att de har bundits in

³³ Fenomenet är inte unikt. Också inom betydligt större grupper av handskrifter som producerats inom Åbo stift har man kunnat upptäcka kodikologiska variationer. Se exempelvis Keskiäho, 'En grupp handskrifter'.

³⁴ Isak Collijn, *Redogörelse för på uppdrag av Kungl. Maj:t i kammararkivet och riksarkivet verkställd undersökning angående äldre arkivalieomslag* (Stockholm 1914), s. 58 not 1.

³⁵ I handskrift I.201 är största delen av fogdarnas rubriker oläsliga.

lokalt.³⁶ Detta antagande bestyrks av de kontrollanteckningar som förekommer på två av fragmenten. Dessa bevisar att åtminstone en del av räkenskaperna på ifrågavarande fragment kontrollerades i Åbo stift och sålunda troligtvis även bands in på platsen.³⁷

Den enda kontrollanteckningen som innehåller uppgifter som klart hänvisar till områden utanför Finland återfinns i fragmentstrimlan fr 10387 som numera förvaras i Stockholm och som varit en del av handskrift I.238. Strimlan har sytts ihop med fragment fr 10386³⁸ som innehåller två blad ur Durantis Guilelmus (1230 el. 1231–1296) verk *Rationale divinatorum officiorum*. Rubrikerna från fogderäkenskaperna på fragmentet hänför sig till Viborg och året 1595.³⁹ Enligt kontrollanteckningen kontrollerades räkenskaperna i Stockholm samma år av Erik Andersson. Det ser alltså ut som om åtminstone en del av bladen ur fragmentet kan ha bundits in först där. Detta kan möjligtvis förklaras med att det inte fanns någon räknekammare där kontrollerna kunde utföras i Finland under ifrågavarande tid.⁴⁰ P.g.a. detta är det också möjligt att många andra blad ur fragmentet bundits in först i Stockholm. Men eftersom fogderäkningsrubriken inte har skrivits på den del som tillhört handskrift I.238, utan på ett fragment som inte tillhör den

³⁶ Om utnyttjandet av bristande rubriksättning vid identifieringen av inbindningsplatserna, se Haapanen, *Missalia*, XXIV–XXVI; Jan Brunius, 'Kammaren, fogdarna och de medeltida böckerna. Studier kring pergamentsomlagen i Riksarkivet', Peter Aronsson, Börje Björkman & Lennart Johansson (red.), ...*Och fram träder landbygdens människor...* Studier i nordisk och småländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen den 15 november 1994 (Växjö 1994), s. 109–122; Seppo Eskola, *Käsikirjoituksista tilikirjojen kansiksi. Keskiäikaisten pergamenttfragmenttien käyttö tilikirjojen kansilehtinä Juhanan herttuakunnassa 1556–1563*, Avhandling pro gradu (Helsinki 2008).

³⁷ I.238 fol. 4v och 29v samt IV.69 fol. 2r är försedda med Lasse Trulssons kontrollanteckning. Lasse Trulsson kontrollerade räkenskaper i Åbo 1601–1602: Erkki Lehtinen, 'Suomen kameraalinen keskushallinto 1600-luvun alkupuolella', *HArk* 57 (Turku 1961), s. 124–199, här s. 129. Fragmenten från handskrift I.238 är också försedda med andra kontrollanteckningar; på fol. 13r återfinns Hans Ohlssons anteckning och på fol. 17v Jören Brelssons dito. Det är tills vidare inte möjligt att identifiera Hans Ohlsson, men Jören Brelsson kan vara identisk med den Yrjänä Perttelinpoika som fungerade som skrivare vid Åbo räknekammare 1588–1590. Se Kyösti Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden boito 1500-luvun jälkipuoliskolla (vv. 1560–1600)*. *Hallinto- ja yhteiskuntahistoriallinen tutkimus* (Helsinki 1962), s. 601 (1153).

³⁸ Stockholm, Riksarkivet, fr 10386 (= Finska camera 53:7 1594–1595).

³⁹ Fr 10386 fol. 1v.

⁴⁰ Det fanns en räknekammare i Åbo under perioderna 1587–1589 och 1603–1641. Se exempelvis Jan Brunius, 'De medeltida bokfragmenten och deras provinien', *Ny väg till medeltidsbrev* (Västervik, 2002), s. 390–403, här s. 395.

här undersökta gruppen av fragment, bör man inte lägga allt för stor vikt vid denna uppgift. Det är omöjligt att veta i vilket skede strimlan har fästs vid fragmentet med fogderäkenskapsrubriken.

Utgående från dessa uppgifter förblir det således svårt att lokalisera handskrifterna. Eftersom alla handskrifter med undantag för I.238 uppvisar färre än tio fogderäkenskapsrubriker, kan man inte framföra antaganden om varifrån handskrifterna härstammar eller var de tagits isär utgående från dessa. I fallet med handskrift I.238 gäller rubrikerna uppenbart områden i östra Finland. Handskriften togs tydligen isär senast på 1570-talet och den förvarades därefter på en plats där fogdarna från både Viborgs och Savolax län kunde använda sig av bladen. Eftersom de häften som ännu går att rekonstruera av handskrifterna innehåller räkenskaper från enbart ett län, är det möjligt att de olika häftena har hamnat på olika platser. Detta antagande förefaller att stöda det faktum att tjänstemännen som använde bladen till pärnarna på sina räkenskapsböcker, arbetade samtidigt i olika fogdeområden och t.o.m. i olika län.⁴¹ Eftersom skatteuppbäringen inte skedde enligt någon fast tidtabell utan t.o.m. kunde ske med flera års fördröjning, kan man ändå inte med säkerhet säga att blad med anteckningar om samma års skatter togs i bruk samtidigt.⁴²

Var skrevs handskrifterna?

Initialernas dekorationer och paleografin visar att handskriftsfragmenten som presenterats här ovan hör till samma grupp. Utgående från den kodikologiska granskningen kan man konstatera att det rör sig om fyra olika handskrifter. Rubrikerna från fogderäkenskaperna på fragmenten härleds till Åbo stift, vilket förefaller att stöda ett antagande om att också handskrifterna härstammar härifrån. En noggrannare definiering av proveniens och dateringen är oftast bara möjlig med ledning av handskrifternas textinnehåll.

Textinnehållet i två av handskrifterna i gruppen erbjuder några ledtrådar till en noggrannare lokalisering. Handskrift IV.69 innehåller en del av *Cantus*

⁴¹ Blad ur samma häfte har använts som pärm för räkenskaperna för år 1593 både i Jäskis i Viborgs län (fol. 15v) och i Kymmene gårds räkenskaper (fol. 14v). För 1596 års räkenskaper har man använt blad ur samma häfte i både Viborgs (fol. 18r) så väl som Savolax län (fol. 33r).

⁴² Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, s. 33–43.

*sororum*⁴³, d.v.s. Birgittasystrarnas veckoritual. Det finns alltså fog att anta att fragmentet härstammar från ett birgittinkloster. Ilkka Taitto har föreslagit en datering till slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet.⁴⁴ Taitto motiverar avgränsningen *terminus post quem* med året för *Cantus sororum*s tillkomst och tidpunkten för grundläggandet av Vadstena kloster, men han motiverar däremot inte sin datering *terminus ante quem*. Uppenbarligen grundar sig Taittos antagande på paleografiska motiveringar, men han redogör inte närmare för dessa. Hans datering förefaller att utesluta möjligheten att handskriften skulle ha skapats i birgittinklostret i Nådendal som grundades 1438, trots att han antar att handskriften ändå kommit dit i något skede.⁴⁵ Detta antagande verkar i och för sig möjligt med tanke på de många bevisen som bevarats på att skrifter sändes mellan Vadstena och Nådendal.⁴⁶ Av de kontrollanteckningar som förekommer på fragmenten framgår också att de troligtvis användes för fogderäkenskaperna i Åbo stift.

Situationen blir emellertid intressantare då man också beaktar det andra manuskriptet vars ursprung möjligtvis går att lokalisera, nämligen I.238. Innehållet i detta *missale* tyder på kopplingar till Åbo stift. I *proprium de sanctis*-delen förekommer nämligen den Heliga Annas dag efter Lucia-dagen, d.v.s. den 15 december, vilket veterligen enbart var brukligt i Åbo stift.⁴⁷ Så som tidigare har anförts, uppvisar handskrifterna I.238 och IV.69 mycket likartade stildrag och har med stor sannolikhet producerats av samma person eller personer. Det verkar också troligt att de har skapats inom en relativt kort tidsperiod – möjligtvis till och med på samma ställe. Då innehållet i IV.69 tyder på ett birgittinskt ursprung och I.238 för sin del tydligt ser ut att härstamma från Åbo stift, förefaller klostret i Nådendal vara den mest troliga tillblivelseplatsen för de båda handskrifterna.

En lokalisering utgående från sakinnehållet är oftast det bästa sättet att spåra platsen där en handskrift producerats eller åtminstone använts. Bland

⁴³ För *Cantus sororum* se exempelvis Hilikka-Liisa Vuori, 'Laulava luostari', Päivi Setälä & Eva Ahl (toim.), *Pyhä Birgitta – Euroopan suojeluspyhimys* (Helsinki 2003), s. 122–159, här s. 125–129.

⁴⁴ Taitto, *Catalogue*, s. 96.

⁴⁵ Taitto, *Catalogue*, s. 96.

⁴⁶ T.ex. Walta, 'Naantalin luostarin kirjasto', s. 34–38.

⁴⁷ Haapanen, *Missalia*, s. 117; Aarno Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung*, Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar XX (Helsingfors 1925), s. 241.

de fragment som förvaras i Finlands nationalbibliotek är detta oftast bara möjligt om de avsnitt som avslöjar eventuella skillnader mellan de olika stifteten – så som *de sanctis*-delen i de liturgiska texterna – har bevarats. Flera av de handskrifter som knutits till klostret i Nådendal har lokaliserats just på detta sätt.⁴⁸ I det följande vill jag lyfta fram några svårigheter som uppstår då man försöker säkerställa kopplingen mellan fragmenten från handskrift I.238 och klostret i Nådendal med hjälp av sakinnehållet.

Då man försöker bevisa att handskrifterna härstammar från Nådendal måste man beakta särdragen i liturgin inom klostret i Nådendal. Klostret grundades till åminnelse av jungfru Maria, Johannes Döparen, den Heliga Anna och Birgitta. Den heliga familjens särskilda betydelse i klostret framgår av att man förutom jungfru Maria också valde att betona hennes moder, den Heliga Anna. I klostret fanns senast år 1451 också ett altare tillägnat Joakim; den Heliga Annas make. Ett sådant altare är inte känt på något annat ställe inom Åbo stift.⁴⁹ Aarno Malin antog, delvis på dessa grunder, att missale I.276, som innehåller både festligheter med anknytning till Åbo stift samt Joakims och Josefs festdagar, härstammar från just Nådendal.⁵⁰ Av dessa festligheter är i detta sammanhang Joakims dag särskilt intressant. Den infaller den 16 december; alltså dagen efter Annadagen som är unik för Åbo stift. I handskrift I.238 förekommer dock inte någon festdag tillägnad Joakim utan Annadagen efterföljs av aposteln Tomas (21.12).⁵¹ Vid en första eftertanke förefaller detta faktum utesluta möjligheten att I.238 skulle härstamma från Nådendal. Men då man granskar ett annat *missale* från Nådendal, nämligen I.281, blir frågan aningen mer komplicerad. Trots att denna innehåller drag som tydligt sammankopplar den med både Åbo stift och birgittinerna, innehåller dess *de sanctis* inte någon festdag som tillägnats Joakim.⁵²

⁴⁸ Se i första hand Walta, 'Naantalin luostari'; Walta, 'Naantalin luostarin kirjasto'.

⁴⁹ Malin, *Der Heiligenkalender*, s. 99.

⁵⁰ Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.276, se Malin, *Der Heiligenkalender*, s. 97–100; Haapanen, *Missalia*, s. 135–136.

⁵¹ I.238 fol. 23v.

⁵² Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.281. S:t Henriks-dagen infaller den 20 januari, Annadagen den 15 december och den heliga Birgittas oktav (*octava*) den 14 oktober; Haapanen, *Missalia*, s. 138–140; Malin, *Der Heiligenkalender*, s. 100–102. Joakim-dagen borde finnas på folio 6r.

Kanske är förekomsten av den heliga familjen alltså inte ett så säkert tecken på att handskrifterna härstammar från Nådendal som man tidigare har antagit. Ett sådant antagande skulle kunna ompröva lokaliseringen av ett antal handskrifter som tidigare ansetts härstamma från Nådendal.⁵³ Man kan eventuellt göra ytterligare några tillägg i frågan genom att jämföra innehållet i missalena. Då man tittar närmare på vilka helgon som firas i december månad – en jämförelse mellan I.238, I.276 och I.281 är härvidlag möjlig – upptäcker man vissa skillnader mellan handskrifterna. I samtliga förekommer följande festdagar: Andreas (30.11), Nicolaus (6.12), Andreas oktav (7.12), Damascus (11.12), Lucia (13.12), Anna (15.12), aposteln Tomas (21.12) och Stefanus (26.12).⁵⁴ Alla dessa högtidsdagar, förutom Annadagen den 15 december, återfinns också i en vanlig dominikansk kalender. Då man letar efter olikheter mellan de olika kalendrarna kan man upptäcka följande: i handskrift I.238 följer efter Andreas oktav (7.12) anteckningen ”*Officium de compassione beate marie virginis*”.⁵⁵ Det handlar om en felbenämning av festdagen för jungfru Marias obefläckade avlelse (*conceptio Mariae*) som firades den 8 december.⁵⁶ Under sin rätta benämning förekommer festdagen i handskrift I.276, medan den saknas i I.281. En andra avvikelse bland högtidsdagarna i de tre kalendrarna förekommer i samband med Barbara-mässan (4.12) som enbart förekommer på sitt rätta datum i I.276, medan det i I.281 har sammanförts med mässorna till Dorothea och

⁵³ Som exempel på ett sådant fall skulle man kunna nämna *Antiphonarium Tammelse*, i vilken förekomsten av Josefs *officium* har ansetts bevisa att handskriften har sitt ursprung i Nådendal: Åbo, Åbo Akademis bibliotek, havd. D71/161. Handskriften återfinns i digitaliserad version på adressen: <http://bibbild.abo.fi/Tammela/antif/>. Ilkka Taitto, *Documenta gregoriana. Lätinalaisen kirkkolaulun lähteitä Suomessa* (Porvoo 1992), s. 386–397; C. M. Schybergson, ’Anteckningar om Svenska klassiska lyceets i Åbo bibliotek’, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen XXVI* (1939), s. 7–22 här s. 17–18; Eeva Ojanen, *Tammelan seurakunnan historia* (Forssa 1990), s. 35–37; Marja-Liisa Linder, Marjo Meriluoto-Jaakkola & Ilkka Taitto, ’Näyttelyn esineet’, Marja-Liisa Linder, Marjo-Riitta Saloniemi & Christian Krötzl, *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Saatakunnassa*, Tampereen museoiden julkaisuja 55 (2000), 220–292 här 267; Olav D. Schalin, *Kultuhistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I*, Svenska litteratursällskapet i Finland 305 (Helsingfors 1946), s. 14–15. Om grunderna för lokaliseringen, se Taitto, *Documenta*, s. 390, 393.

⁵⁴ Jämförelsen upphör vid Stefanus eftersom slutet av december inte har bevarats intakt i alla de tre fragmenten.

⁵⁵ I.238 fol. 22v.

⁵⁶ Datumet för *Compassio Mariae*-festen var rörligt och inföll någon gång under veckorna efter påsk; Malin, *Der Heiligenkalender*, s. 239.

Gertrud i slutet av handskriften.⁵⁷ I handskrift I.238 förekommer mässan åtminstone inte på sin rätta plats. En tredje skillnad mellan handskrifterna är också, vilket redan omnämnts, att Joakim-dagen saknas i handskrifterna I.281 och I.238.

Officierna för de andra helgonen avviker inte från varandra i de berörda handskrifterna eller i *Missale Aboense* – däremot förekommer tydliga skillnader mellan officierna för den Heliga Anna i handskrifterna I.281 och I.238 samt I.276 (se tabellen nedan).⁵⁸ Annadagens festligheter tyder alltså på att missalena kan härstamma från något avvikande handskriftstraditioner.⁵⁹ Ilkka Taitto har i sin undersökning kring S:t Eskil framfört att Eskils *officium* i handskrift I.281 i det närmaste följer Linköpings, i stället för Åbo stifts modell.⁶⁰ I fallet med Annas *officium* kan man ändå konstatera att åtminstone *Versus Alleluaticus* som förekommer i missalena inte stämmer överens med traditionen från Linköping.⁶¹ Kanhända är manuskriptet t.o.m. ett exempel på en tradition som varit typisk för Vadstena kloster. På så vis skulle man kanske också kunna förklara andra avvikelser, såsom att S:ta Barbara lagts till i slutet av handskriften och att festdagen för Åbo domkyrkas relik har placerats på fel ställe.

⁵⁷ I.281 fol. 30v. Ifrågavarande folio kan vara handskriftens sista, för i slutet av fol 30v börjar ett tillägg som utförts med en annan hand. Att de texter som användes under Barbaradagen fanns tillagda i slutet av handskriften var tydligen inte klart för alla användare. På folio 5v där man behandlar december månads helgon har nämligen ett tillägg gjorts i marginalen, där läsaren uppmanas använda S:ta Katarinas texter till Barbaradagen.

⁵⁸ I tabellen representerar *Missale Aboense* den rena dominikanertraditionen vars avvikelser från de andra fragmenten är förväntade. Genom en jämförelse kan man visa att handskrift I.281 inte har utförts i enlighet med den dominikanska traditionen utan följer ett annat mönster.

⁵⁹ Då man jämför officiet med ett antal andra missalen som också genom sitt innehåll ansetts härstamma från Åbo stift kan man upptäcka att innehållet i dessa, så när som på några få mindre punkter undantaget, motsvarar innehåll i missalena I.238 och I.276. Som jämförelsematerial användes följande missalen ur Nationalbibliotekets i Helsingfors samlingar: I.280, I.305, I.320, I.331 och I.354. Av dessa avvek endast I.305 och I.354 från mönstret. I.305 omfattade en annan *epistola* och i fragmentet I.354 avviker den sista bönen i Annadagens *officium* från de ovan nämnda missalena liksom också från I.281.

⁶⁰ Ilkka Taitto, 'Beatus Eskillus episcopus', *Mundus librorum*, *Kirja- ja oppihistoriallisia tutkimuksia*, redactores: Pentti Laaksonen, Antto Leikola, Tapio Markkanen, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 62 (Helsinki 1996), s. 37–57, här s. 50.

⁶¹ Gustaf Lindberg, *Die schwedischen Missalien des Mittelalters. Ein Beitrag zur vergleichenden Liturgik. I Kalendarium, proprium de tempore, proprium de sanctis, commune sanctorum* (Uppsala 1923), s. 298–300.

	I.276	I.281	I.238	MA
Int.	Gaudeamus omnes	Gaudeamus omnes	Gaudeamus omnes	Gaudeamus omnes
Col.	Omnipotens sempiterne	Deus qui beate anne	Omnipotens sempiterne	Deus qui beate anne
Epi.	Mulierem fortem	Mulierem fortem	Mulierem fortem	Mulierem fortem
Gra.	Adiuuabit	Adiuuabit	Adiuuabit	Propter veritatem
All.	Anna mater eximia	Anna mater eximia	Anna mater eximia	Veni electa mea et
Eva.	Liber generationis	Liber generationis	Liber generationis	Simile est regnum
Off.	Filie regum	Filie regum	Filie regum	Filie regum
Sec.	Super has quesumus	Deus qui de regio	Super has quesumus	Super has quesumus
Com.	Diffusa est	Diffusa est	Diffusa est	Dilexisti iusticiam
Pos.	Sumpta sacramenta	Deus qui gloriosam annam	Sumpta sacramenta	Sumpta sacramenta

Redan med hjälp av den korta granskning av innehållet som presenteras i tabellen ovan, blir det klart att det finns flera problem med lokaliseringen av handskrifterna. Å andra sidan är skillnaderna mellan handskrifterna också ett bevis på de varierande traditioner och bruk som rådde mellan de olika stiftet och t.o.m. mellan de olika kyrkliga institutionerna.⁶²

Jämfört med andra handskrifter som ansetts härstamma från Nådendal, uppvisar de här berörda handskrifterna få andra ledtrådar som kunde hjälpa till med att lokalisera deras ursprung. Det är dock skäl att notera en liten, men kanske betydelsefull likhet med ett annat, svenskspråkigt fragment ur Nationalbibliotekets samlingar (suec. 1 + suec. 4).⁶³ På fragmentet finns en G-initial som tydligt påminner om två av de G-initialer som förekommer i den aktuella gruppen av handskrifter.⁶⁴ Alldeles särskilt bör man lägga märke till pärldekorationen vid initialens mittparti. En sådan dekoration är inte vanlig. Huruvida fragmentet suec. 1 + suec. 4 har en koppling till klostret är oklart, men man känner till att texterna i fragmentet lästes i Nådendal.⁶⁵

⁶² Se Jan Brunius, *Atque Olavi. Nordiska helgon i medeltida mässböcker*, *Runica et mediaevalia, Scripta minora 17* (Stockholm 2008). Behovet att förenhetliga liturgin framfördes även som en motivering för att beställa *Missale Aboense; se Missale Aboense [facsimile]. Secundum ordinem fratrum praedicatorum 1488*, Editionem curavit Martti Parvio (Porvoo 1988), s. [1].

⁶³ Helsingfors, Nationalbiblioteket, suec. 1 + suec. 4. Fragmenten härstammat med stor sannolikhet från samma handskrift. Förutom att de är lika stora och uppvisar en enhetlig stil, passar spåren efter inbindningen precis ihop med varandra.

⁶⁴ Suec. 4 fol. 2v, I.148 fol. 4v och I.201 fol. 15v.

⁶⁵ Suec. 1 innehåller en del av Bernhard av Clairvaux *Meditationes* i översättning. Texten återfinns också i *Jöns Buddes bok*. Suec. 4 innehåller för sin del en översättning till svenskan av Heinrich Susons verk *Horologium aeternae sapientiae (Gudeliga snilles väckare)*, som också står att finna i *Nådendals klosterbok*, se Rich. Bergström, *H. Susos Gudelige snilles väckare (Horologium aeternae sapientiae)*, efter gamla handskriften utgifna af Rich. Bergström (Stockholm 1868–70), s. IX.

Avslutning

Vad kan man då säga om handskrifternas proveniens utgående från de ovan framförda iakttagelserna? Det förefaller troligt att handskrifterna har producerats för klostret i Nådendal eller i själva klostret. Handskrift IV.69 uppvisar en klar koppling till ett birgittinkloster och handskrift I.238 härstammar för sin del från Åbo – möjligtvis från Nådendal. En jämförelse mellan handskrifterna I.281 och I.276 ger vid handen att manuskript som lokaliserats till samma kloster kan uppvisa varierande innehåll. Samma slutsats uppnås också om man granskar en större helhet, såsom exempelvis handskrifter från Åbo stift.⁶⁶ Å andra sidan kan avvikelserna i handskrift I.238 också förklaras på andra sätt. Eftersom de personer som skapat handskrifterna inte är kända, är det också möjligt att de härstammade från en plats utanför Nådendal. En och samma skrivare har mycket väl kunnat skapa en eller flera handskrifter för birgittinklostret samtidigt som han också gjort liknande handskrifter för andra klosterrörelser eller församlingskyrkor. Därtill är det förstås även möjligt att en skrivare som arbetat i klostret i Nådendal har producerat handskrifter för andra instansers behov förutom de texter som var avsedda för själva klostret.⁶⁷

Det är svårt att datera handskrifterna i gruppen med exakthet. Innehållsmässigt finns det några antydningar mot 1400-tal. Om handskrifterna sammankopplas med klostret i Nådendal blir dateringen däremot mer exakt: mitten av 1400-talet och perioden därefter. Skrivstilens utseende i handskrifterna motsäger, enligt min uppfattning, inte en sådan datering.

Även då man tar i beaktande all den övriga kända informationen om klostrets handskriftsverksamhet förefaller det troligt att handskrifterna härstammar från Nådendal. Klostret var utan tvekan en av de mest betydelsefulla skrivarverkstäderna i Åbo stift och man känner till flera tiotals handskrifter som anses härstamma därifrån. Kopieringen av handskrifter var en del av de skrivkunniga klosterinvånarnas liv.⁶⁸ Kvaliteten på handskriftsproduktionen i Nådendal ser ut att ha varierat och handskrifterna uppvisar ofta både kodiko-

⁶⁶ Malin, *Der Heiligenkalender*, passim.

⁶⁷ En annan handskriftsgrupp som kopplats samman med Nådendal tyder på en sådan verksamhet, se Keskiäho, 'En grupp handskrifter', s. 347–349.

⁶⁸ En förordning om handarbeten, till vilka även skrivning räknades, återfinns bl.a. i syst-rarnas regelbok, den s.k. *Lucidarium*, se G. E. Klemming (red.), *Heliga Birgittas uppenbarelser* 5, Svenska Fornskrifts-Sällskapet (SFSS) ser. 1. Svenska skrifter 14:5 (Stockholm 1883–1884), s. 81.

logiska och stilmässiga variationer.⁶⁹ Detta faktum har också konstaterats för en annan grupp av handskrifter – betydligt större än den som undersökts här – som även förknippats med Nådendal.⁷⁰ De handskrifter som presenterats i denna uppsats är utförda av en eller två personer och följer den internationella standarden. De passar således väl in i den mångsidiga handskriftsproduktionen i Nådendals kloster.

⁶⁹ Walta, 'Naantalin luostarin kirjasto', s. 53–56.

⁷⁰ Keskiäho, 'En grupp handskrifter', s. 320–333.

”Hereticum iudicamus”

Kättardomen över Botulf vid rättegången i Uppsala ärkestift 1310–1311

REIMA VÄLIMÄKI

Med stöd av Jesu Kristi makt dömer vi genom vårt ämbete och denna skrivelse med vår biskopsmyndighet förutnämnde Botolf som kättare, då han redan för andra gången störtat i sagda fördärliga och avskyvärda kätteri. Och vi överlämnar honom till världslig myndighets dom för att lagenligt straffas.¹

Med dessa ord förklarade ärkebiskop Nicolaus Catilli² (1308–1314) för nästan jämnt 700 år sedan, på skärtorsdagen år 1311, Botulf från Gottröra socken för kättare, sedan denne förnekat nattvardens sakrament. Botulf hade redan förfallit till denna villfarelse under den tidigare ärkebiskopen, Nicolaus Allonis³, och förelagts botgöring. Sedan Botulf ånyo förnekat nattvardens sakrament påsken 1310, kallades han inför ärkebiskop Catilli. Botulf hörsammade inte kallelsen, men hamnade av en slump inför rätta, sedan han

¹ *Diplomatarium Suecanum* (häfter DS) nr 1789: *Exurgentes in virtute ihesu christi, sepe-dictum botulphum, qui iam secunda vice in supradictam dampnatam et detestandam heresim est prolapsus, auctoritate ordinaria hereticum iudicamus in hiis scriptis. Relinquentes eum iudicio curie secularis legitime puniendum.*

² Även känd i svenska källor som Nils Kettilsson. Andra namnformer som förekommer är Nicolaus Kaetilli eller Nicolaus Albus. Jag har valt att använda den latinska namnformen för kyrkans män, eftersom de för det mesta betecknas så i samtida källor. Den formen används även i artiklarna över ifrågavarande personer i *Svenskt biografiskt lexikon*.

³ I svensk form ”Nils Alleson”, ärkebiskop 1295–1305. Se Sven-Erik Pernler, ’Nicolaus Allonis’, Göran Nilzén *et al.* (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* 26 (Stockholm 1989), s. 593–597.

upptäckts bland folket som församlats i Närtuna kyrka inför ärkebiskopens visitation. Under rättegången utreddes Botulfs kätteri noggrant; ärkebiskopen och de av honom utsedda domarna förhörde församlingsbor från Gottöra som vittnen. Det upprättades en handling på latin över rättegångens olika skeden, där ärkebiskop Nicolaus utfärdade kyrkans dom över Botulf. Därefter överlämnades den förtappade kättaren till den världsliga makten för att straffas.⁴

Domen över Botulf är den enda medeltida kätteriprocessen i Norden, som är känd i detalj.⁵ Ser man till resten av det hög- och senmedeltida Europa handlar det emellertid inte om något särdeles ovanligt fall. Inom den västliga kristenheten förföljdes kättare fr.o.m. 1000-talet till reformationen. Hur domarna kom till varierade, liksom straffen; i de medeltida kättarförföljelserna ingår såväl slumpmässiga lynchningar som systematiska rättegångar under ledning av förfarna inkvisitorer. I motsats till en allmänt omfattad uppfattning, handlade den katolska kyrkans förföljelser av heretiker inte bara om att resa kättarbål. Inkvisitorerna dömde oftare kättare till att företa pilgrimsfärder, botgöring och förlust av egendom än till döden.⁶

Vid tidpunkten för domen över Botulf, i början av 1300-talet, hade rättegångarna mot kättare emellertid blivit stora tilldragelser på den europeiska kontinenten, och flera kända personer eller grupper av personer dömdes till stränga straff för sin irlärlighet. I Sydfrankrike brändes en av katharernas sista ledare, Pierre Autier, på bål 1309. Rättegången mot Tempelorden pågick

⁴ Dombrevet är en urkund som finns bevarad på pergament i det svenska Riksarkivet. I min uppsats använder jag mig av dokumentet i editerad form i serien *Diplomatarium Suecanum*. Botulfs dombrev finns i tryck i *Diplomatarium Suecanum* under signum DS nr 1789 eller i webbresursen *Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev* med signum SDHK nr 2413. Jag refererar till dokumentet med dess DS-nummer, eftersom man på så vis också hittar dokumentet med hjälp av webbresursens sökfunktion.

⁵ En annan väldokumenterad kättarrättegång var Stockholms blodbad 1520, som beordrades av Kristian Tyrann, d.v.s. kung Kristian II av Danmark. Det formella skälet till avrättningen av sturepartiets anhängare var att de förfallit till kätteri. Emellertid handlade det helt uppenbart om en politisk och mycket summarisk rättegång, som ur kanonisk rätt betraktad baserade sig på mycket lösa boliner. Se Kauko Pirinen, ’Källorna till Stockholms blodbad i kanonistisk belysning’, *Historisk tidskrift* 75 (1955), s. 262–263.

⁶ Det har skrivits väldigt mycket om medeltida kättare och inkvisitionens historia. En bra allmän översikt ges i Malcolm Lambert, *Medieval Heresy. Popular Movements form the Gregorian Reform to the Reformation*, Third Edition (Malden – Oxford – Carlton 2009). Ang. inkvisitionens historia och historiografi, se Edward Peters, *Inquisition* (New York 1988).

1307–1314, och resulterade i dess upplösning samt i kätteridomar för flera högt uppsatta tempelriddare. I maj 1310 avrättades den radikala mystikern Marguerite Porete i Paris.⁷

I föreliggande uppsats behandlar jag domen över Botulf som ett led i den katolska kyrkans diskussioner och handlingar i slutet av 1200-talet och början av 1300-talet som riktade sig mot kätteriet. Jag behandlar den textbaserade och juridiska makt som Botulfs domare utövade då de avkunnade kättardomen, som bekräftades genom dombrevet. Vidare granskar jag hur den textbaserade makt, som låg till grund för den allmänna kätteridiskussionen som fördes mellan teologer, predikanter, kyrkliga ledare och inkvisitorer inom den katolska kyrkan, fungerade på lokal nivå och hur man genom att definiera irrläror skapade de instrument, begrepp och kategorier med vars hjälp kättarna sedan dömdes. Jag har valt att granska rättegången mot Botulf med utgångspunkt i de diskussioner, de förföljelser och den maktutövning inom den västliga kristenheten som utgjorde led i kampen mot kätteriet under hög- och senmedeltiden. Samtidigt vill jag ifrågasätta det vedertagna sätt på vilket domen över Botulf framställs inom forskning och facklitteratur, där man, väl medveten om kontakterna till det övriga Europa, trots allt betraktar domen som ett unikt fall inom svensk kyrkohistoria.

Det medeltida europeiska rättsväsendet skiljde sig från dagens genom att rättvisa skipades parallellt och delvis överlappande i såväl världsliga som kyrkliga domstolar. Inom den världsliga rätten fanns det ännu i början av 1300-talet ingen enhetlig lagstiftning för hela det svenska riket. För domen över Botulf är Upplandslagen från 1200-talets slut betydelsefull p.g.a. kyrkobalken, som reglerade relationerna mellan den andliga och den sekulära sfären. I huvudsak tillhörde alla förbrytelser ägnade att skada religionsutövningen och kyrkans dogmer kyrkans domsvälde, dit olika former av irrlärlighet självfallet räknades. Emellertid ingick det knappt några stadganden alls om kätter i de gamla svenska landslagarnas kyrkobalkar, vilket eventuellt kan bero på att förbrytelser av denna art obestridligen föll under kanonisk rätt. Enligt den s.k. principen om *privilegium fori* föll alla förbrytelser kyrkans män gjorde sig skyldiga till även under kyrkans domsvälde, liksom brott som

⁷ Pierre Autier, se Lambert, *Medieval Heresy*, s. 150–151. Om anklagelserna mot och kätteridomarna över tempelriddarna, se Malcolm Barber, *The Trial of the Templars* (Cambridge 1994). Ang. Marguerite Porete, se Robert Lerner, *The Heresy of the Free Spirit* (Berkeley – Los Angeles – London 1972), s. 1.

kyrkan medverkat till. Dessutom ansågs sedlighetsbrott, såsom skörlevnad, incest och sodomi, falla under kyrkans domvärjo.⁸

Rättsutövningen var emellertid delvis överlappande. Bl.a. kunde såväl en världslig som en kyrklig domstol avkunna domar för sedlighetsbrott, varvid saken först togs upp i den domstol till vilken ärendet först kommit. Under medeltiden var kyrkans rättsliga privilegier ingalunda självskrivna i de nordiska länderna, och det hände ofta att man bröt t.ex. mot kyrkans mäns rätt att endast dömas av en kyrklig domstol. Å andra sidan behövde de kyrkliga domstolarna den världsliga rättens bistånd vid allvarliga brott, eftersom den kanoniska rätten förbjöd kyrkans män att delta i rättskipning som medförde kroppsstraff, som stympning eller avrättning.⁹ Detta var även orsaken till att Botulf överlämnades till den världsliga makten sedan kyrkans dom fallit. Men det är ett faktum att inkvisitorerna inte alltid kunde lita på de världsliga makthavarnas bistånd. I det medeltida Europa känner man till flera fall där hela städer satte sig till motvärn mot inkvisitorernas verksamhet; tidvis t.o.m. med kungligt bistånd.¹⁰

Hur Botulf dömdes och hur domen motiverades faller under den kanoniska rätten, och i dombrevet ingår också flera strukturella och retoriska överensstämmelser med tidigare texter som avfattats av inkvisitorer. I det tidiga 1300-talets Sverige kom dessa teologiska, juridiska och retoriska motiveringar emellertid i bruk i ett samhälle där kätteri och kättarförföljelser varken var välkända eller brännande aktuella problem, vilket tidvis var fallet i Sydfrankrike, Norditalien och den tyskspråkiga delen av Europa. Till skillnad från många andra regioner i Västeuropa fastställde lagstiftningen i Sverige inte någon särskild dom för kätteri – Upplandslagen gav endast biskopen rätt att bannlysa den som förbrutit sig mot kyrkan.¹¹ Visserligen skall vi komma ihåg att den version av Upplandslagen vi känner är från tiden före

⁸ Kirsi Salonen, *Synti ja sovitus, rikos ja rangaistus. Suomalaisten rikkomuksista keskiajalla* (Helsinki 2009), s. 13–15, 103–109.

⁹ Salonen, *Synti ja sovitus*, s. 109, 215–220.

¹⁰ James Given, *Inquisition and Medieval Society: Power, Discipline & Resistance in Languedoc* (Ithaca and London 2001), s. 128–139.

¹¹ Se *Upplandslagen, kyrkobalken XV*: "I varje bannlysningsmål, av vad slag det än är, skall biskopen, om rätt målsägande är tillstädes, rannsaka med de säkraste vittnen, som han kan få, och döma efter vad han finner vara sannast." *Upplandslagen*, i *Svenska Landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens Svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén* (Stockholm 1933), s. 26. Om den bannlyste inte gjorde bot, kunde konungen efter ett års provotid döma den bannlyste till döden. Enligt Bruno Leschs tolkning innebar detta att de världsliga myndigheterna kunde

domen över Botulf (lagen sammanställdes 1296), och att den således inte nödvändigtvis beskriver situationen på lagstiftningens område inom Uppsala ärkestift på 1310-talet. Utöver lagböckerna kompletterades den världsliga rätten med ståndsrätten inklusive dess olika privilegier och statuter, varav en del senare gått förlorade.¹² Det är således möjligt att även den världsliga rätten straffat kättare, men något stadgande som skulle vittna om detta har inte bevarats till våra dagar. Jag granskar emellertid rättegången mot Botulf som beskrivs i dombrevet i förhållande till den världsliga lagstiftning som finns bevarad, d.v.s. Upplandslagen.

Min egen frågeställning har framför allt tagit intryck av John H. Arnolds undersökningar av inkquisitionen i Languedoc på 1200–1300-talet och hur denna definierade, presenterade och återgav kätterier. Arnolds definition av makt och maktutövning grundar sig i hög grad på filosofen Michel Foucaults tankar om sambandet mellan makt och kunskap, den s.k. ”viljan till kunskap” samt hans diskursbegrepp.¹³ Enligt Arnold utvecklade inkquisitionen i Languedoc under 1200-talets lopp en egen ”inkvisorisk” diskurs i form av en serie språkliga och symboliska praktiker, i syfte att kategorisera och exkludera kättare samt ställa krav på hur de tilläts tala under förhören. Sålunda började inkquisitionen själv framställa egen kunskap om kätterier inom ramen för sitt eget regelverk.¹⁴ I synnerhet genom de diskursiva praktiker som inkvi-

avrätta Botulf med hänvisning till denna punkt i lagen. Se Bruno Lesch, 'En svensk kätteriprocess i början av 1300-talet', *HTF* 11 (1926), s. 73–74. Se även *Upplandslagen, kyrkobalken* XIII: ”Nu bliver någon rättligen satt i förbud; sitter han i förbud under år och dag, kan biskopen sätta honom i bann. Vill han ej låta rätta sig och söka nåd inom år och dag, skall konungen tillsägas, och konungen skall avrätta honom med svärd och döma honom att läggas utanför kyrkogården. Dock skola hans rätta arvingar ärva hans egendom, och han ligge själv ogill för sitt brott.” *Upplandslagen*, s. 22.

¹² Ang. landskapslagarna och ståndsrätten, se Mia Korpiola, 'Maallisen oikeuslaitoksen tuottamat lähteet', Marko Lamberg, Anu Lahtinen & Susanna Niiranen (toim.), *Keskiajan avain* (Helsinki 2009), s. 205–210.

¹³ Se särskilt John Arnold, *Inquisition and Power: Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc* (Philadelphia 2001), s. 53–56. Foucaults diskursdefinition förändras med tiden i hans verk. Sammanfattningsvis handlar det om en samling språkliga och symboliska praktiker, med vars hjälp man strävar efter att skapa en enhetlig bild av världen och skapa egna villkor och ett eget berättigande för sitt språkbruk: vem som har rätt att påstå sig besitta kunskap, hur objekten för diskursen klassificeras och vad som får sägas. Se John Arnold, 'Inquisition, Texts and Discourse', Caterina Bruschi & Peter Biller (eds.), *Texts and the Repression of Heresy* (Woodbridge 2003), s. 63–80, 66–67.

¹⁴ Arnold, 'Inquisition, Texts and Discourse', s. 66–69.

sitionens egna texter gav upphov till, anser Arnold att dess verksamhet även kan granskas på en nivå som transcenderar enskilda inkvisitors handlingar och domslut. Han anser således att det är motiverat att tala om inkvisitionen, i kollektiv mening.¹⁵

Inkvisitorerna formulerade alltså texter, som gav upphov till och förstärkte en diskurs: rättegångsprotokoll, manualer för kättarprocesser och förteckningar över dömda mål. För identifikationen av kättare var texter av tidigare inkvisitorer i bruk, och dessa kombinerades med andra dokument såsom teologiska traktat, där kätterska uppfattningar presenterades och förkastades, samt påvliga eller kejsrerliga bullor, där vissa läror bannlystes såsom kätterska.¹⁶ Med utgångspunkt i inkvisitionen som textbaserad verksamhet, sammanlänkas dombrevet för Botulf delvis med Europas historia om bannlysning av kättare. Även om det i Botulfs fall måhända handlade om domen över en enstaka kättare, långt från det katolska Europas mitt, så ingick de som dömde honom åtminstone delvis i samma teologiska, juridiska och litterära tradition som de inkvisitorer påven bemyndigat för sitt uppdrag.

Botulfs väg till domen

Botulf, bördig i Gottröra socken, hamnade inför ärkebiskopen i Uppsala, Nicolaus Catilli vid tiden för Sankt Martins dag i Närtuna kyrka i november 1310, genom att Botulfs egen kyrkoherde utpekade honom bland dem som deltog i firandet.¹⁷ Samme Botulf hade redan tidigare förelagts botgöring av den föregående ärkebiskopen, Nicolaus Allonis, efter att ha förnekat det av Herren instiftade nattvardens sakrament. Våren innan hade ärkebiskop

¹⁵ Arnold, *Inquisition and Power*, s. 77–79. Arnolds argument sammanhänger med en debatt där en del forskare har ifrågasatt att det alls fanns någon enhetlig institution i det medeltida Europa som man kunde kalla ”inkvisitionen”. I stället borde man tala om enskilda inkvisitorer. Se t.ex. Richard Kieckhefer, *Repression of Heresy in Medieval Germany* (Liverpool 1979), s. 3–10.

¹⁶ Ang. manualer och texter i bruk hos inkvisitionen, se Given, *Inquisition and Medieval Society*, s. 28–52; Arnold, *Inquisition and Power*, s. 51–53, *passim*.

¹⁷ Alla uppgifter om domen över Botulf och hur den motiverades grundar sig på domen i målet, se *DS* nr 1789. För vetenskapliga artiklar om Botulf, se Lesch, ’En svensk kätteriprocess’; O. Wieselgren, ’Botolf från Östby. En inkvisitionsprocess från Sveriges medeltid’, *Svensk Tidskrift* 37 (1950); Douglas Edenholm, ’Heretikern Botulf från Gottröra. Föregångsman eller icke?’, *Religion och Kultur* 22 (1951); Päivi Salmesvuori, ’Luostari, talonpoika Botolf, Pyhä Birgitta. Kolme näkökulmaa uskonharjoittamiseen Pohjolassa’, Tuomas M. S. Lehtonen (toim.), *Keskiajan Kevät, kirjoituksia eurooppalaisen kulttuurin juurista* (Porvoo – Helsinki – Juva

Gottröra kyrka. Foto: Svens Welt.

Nicolaus Catilli även kallat till sig Botulf, för att besvara anklagelserna om irrlärighet sedan denne under påskmässan än en gång förnekat nattvarden och vägrat ta emot hostian. Botulf hade svarat kyrkoherden att han inte trodde att hostian var Kristi sanna lekamen, eftersom prästen ensam i så fall för länge sedan hade ätit upp den hel och hållen. Botulf hade också sagt att han inte ville äta Kristi lekamen, utan visa Gud lydnad på andra sätt som var möjliga för honom.

Botulf hade inte infunnit sig för att stå till svars för de anklagelser ärkebiskopen riktade mot honom. I Närtuna hamnade han emellertid av en händelse inför ärkebiskopen, och förhördes med anledning av sina uttalanden. Botulf tillstod att han sagt det som påstods, och skrädde inte orden. Härefter befallde ärkebiskopen att han skulle fängslas och lät sammankalla en kommission under ledning av priorn för Sigtuna dominikankonvent, broder Israel, och herr Johannes, kanik vid Uppsala domkyrka. Utöver kyrkoherden Andreas förhördes även tretton församlingsbor från Gottröra. Efter dessa vittnesmål konstaterade ärkebiskop Nicolaus att det fanns nog med bevis för att Botulf upprepade gånger förfallit till kätteri och även uttalat det offentligt. Enligt domen höll Botulf envetet fast vid sin uppfattning även i fängelset

och vägrade ta tillbaka sina ord, fastän hans besökare hotade honom med bålet. Ärkebiskopen förklarade Botulf för irrlärlig och överlämnade honom att dömas av den världsliga rätten.¹⁸

Trots att den centrala gestalten under processens gång och i avkunnandet av domen vid första anblicken verkar vara den dömde, Botulf, så är det egentligen inte han, utan snarast ärkebiskop Nicolaus Catilli, som utdelade domen. Han reagerade på kyrkoherdens klagomål, och kallade Botulf inför sig. När Botulf så av en händelse blev fast i Närtuna, var det ärkebiskopen som beslöt att fallet skulle tas upp i rätten, kallade in vittnen och slutligen avkunnade domen. Ärkebiskop Nicolaus Catilli tycks också i övrigt ha varit en aktiv och målmedveten kyrkopolitiker. I synnerhet tidigare svensk forskning har i honom sett en kraftfull politisk gestalt, vars åsikter präglades av en sträng dogmatism. Hans rykte som sträng dogmatiker härrör sig i synnerhet från domen över Botulf.¹⁹ I och för sig behöver domen inte vittna om något större mått av fanatism – biskopen var skyldig att döma kättare inom sitt stift.²⁰ Emellertid är det som vi i övrigt vet om ärkebiskopens verksamhet och hans kontakter till påvens kuria av intresse med tanke på domen över Botulf.

Nicolaus Catilli hade sammanträffat med påven Clemens V i Poitiers 1308, dit han begett sig för stadfästelse av valet av honom till ärkebiskop. Han hade återsett påven vid 1300-talets mest betydelsefulla kyrkomöte, konciliet i Vienne 1311–1312.²¹ I Sverige försökte Catilli tukta kyrkans män till

1997). Dokumentet finns även översatt till modern svenska med kommentarer i verket *Röster från svensk medeltid. Latinska texter i original och översättning*. Hans Aili, Olle Ferm & Helmer Gustavson (red.) (Stockholm 1990), s. 110–117. Även om Bruno Leschs artikel är äldst, är den också den mest noggranna, och många senare framställningar hänvisar till den.

¹⁸ Ordvalet innebar under kätteriprocesserna i allmänhet att det rörde sig om dödsstraff, och har tolkats så även i Botulfs fall; se bl.a. Lesch, 'En svensk kätteriprocess', s. 73–77. Jag återkommer längre fram till den världsliga domen över Botulf.

¹⁹ Se bl.a. Yngve Brilioth, *Svenska kyrkans historia II. Den senare medeltiden 1274–1521* (Stockholm 1941), s. 58–59; Lesch, 'En svensk kätteriprocess', s. 65–66. Enligt Lesch gick Nicolaus Catilli vidare på sin företrädare Nicolaus Allonis linje att reformera kyrkan och skärpa den dogmatiska strängheten.

²⁰ Närmare preciseringar nedan.

²¹ Konciliet i Vienne var ett av de viktigaste kyrkomötena under senmedeltiden som tog ställning till och strävade efter att kväsa kätteriet. Vid konciliet bekräftades bannlysningen av tempelorden, samtidigt som man lade grunden för den s.k. fria andens kätterier och därmed även för förföljelserna av andliga lekmannasammanslutningar som inte tillhörde någon orden. Om konciliet i Vienne, se särskilt Lerner, *The Heresy of the Free Spirit*, s. 80–84. Domen över Botulf avkunnades före detta koncilium, och även om man inte kan dra några direkta paralleller

lydnad och få dem att betala den s.k. peterspengen till påven i enlighet med gällande stadganden.²² Därtill försvarade ärkebiskop Nicolaus Catilli kyrkans rättigheter i yttre avseende. Han blev tvungen att balansera mellan kung Birger och dennes bröder hertigarna, men lyckades utverka både konungens och hertigarnas stadfästelse av kyrkans skattemässiga och rättsliga privilegier, vilka inte ännu hade etablerats och som tidvis ifrågasattes i det svenska riket under tidigt 1300-tal.²³

Att ärkebiskop Nicolaus försvarade kyrkan, dess privilegier och renlärighet visar hans förtrogenhet med den katolska kyrkan och den kanoniska rätten. Nicolaus Catilli är sannolikt identisk med den Nicolaus de Suezia, som skrev in sig vid juridiska fakulteten vid universitetet i Bologna år 1294.²⁴ Universitetet i Bologna hade sedan 1000-talet varit centrum för den europeiska rättsvetenskapen, och reformen av den kanoniska rätten, som hade tagit sin början just i Bologna, hade möjliggjort uppkomsten av en systematisk lagstiftning och inkvitionens rättsprocesser.²⁵ Tack vare studierna i Bologna hade ärkebiskop Nicolaus Catilli mer än nog med insikter i teologi och kanonisk rätt för att döma i kättarmål. Under medeltiden fick inte heller de egentliga inkvisitorerna någon särskild utbildning för sitt ämbete – till uppdraget utsågs personer som, likt Nicolaus Catilli, var väl insatta i teologi och kanonisk rätt.²⁶

Nicolaus Catilli hade dessutom konfronterats med en av sin tids mest betydelsefulla kätteriprocesser, rättegången mot tempelorden. Valet av honom till ämbetet som ärkebiskop bekräftades vid den påvliga kurian i Poitiers den 15 juni 1308,²⁷ dagen efter det att påven, Clemens V, i samma palats hade vägrat

mellan dessa två händelser är det trots allt intressant att Nicolaus Catilli även deltog i diskussionen som fördes där kring kätteriet, och som berörde hela den västliga kristenheten.

²² Uppgifterna om Nicolaus Catillis liv baserar sig på en artikel om honom i *Svenskt biografiskt lexikon*. Se även Sven-Erik Pernler, 'Nicolaus Catilli', Göran Nilzén *et al.* (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* 26 (Stockholm 1989), s. 599–602.

²³ Privilegierna hade bekräftats först år 1281, men marskalk Tyrgils Knutson hade lyckats begränsa dem år 1303. Se Pernler, 'Nicolaus Allonis', s. 596; Pernler, 'Nicolaus Catilli', s. 598–599; Sven-Erik Pernler (red.), *Sveriges kyrkohistoria 2. Hög- och senmedeltid* (Stockholm 2005), s. 50.

²⁴ Pernler, 'Nicolaus Catilli', s. 598.

²⁵ Given, *Inquisition and Medieval Society*, s. 20–22.

²⁶ Om avsaknaden av systematisk utbildning för inkvisitorerna, se Given, *Inquisition and Medieval Society*, s. 164.

²⁷ Pernler, 'Nicolaus Catilli', s. 598–599.

att förklara tempelriddarna för kättare utan en grundlig examination under påvlig ledning – trots påtryckningar från den franske kungens män. Förhören med tempelriddarna inleddes i slutet av samma månad i Poitiers. Påvens ståndpunkt i fråga om kätterianklagelserna mot tempelriddarna var att kyrkans mäns och kyrkobrott tillhörde kyrkans domsvälde, och att en dom i målet endast kunde avkunnas efter noggranna undersökningar. Inte förrän tempelriddarna konstaterats skyldiga, kunde de bannlysas av kyrkan.²⁸

Nicolaus Catilli, som vistades vid påvens kuria vid samma tidpunkt, kan inte ha undgått att delta i diskussionen kring processen. Det föreligger naturligtvis inget klart kausalt samband mellan processen mot tempelorden och domen över Botulf, och en kätteridom på ett håll leder inte nödvändigtvis till en sådan på annat håll. Sambandet med händelserna på kontinenten bygger emellertid på den diskurs som var i bruk i kätterimålen – ärkebiskop Nicolaus Catilli var väl förtrogen med teologisk och juridisk praxis vid kättardomar, och i alla fall i viss mån inkommen i diskussionen kring dem.

***Secundum formam canonum* – dombrev och kanonisk rätt**

Det dokument som berättar Botulfs historia är dombrevet (*littera*), genom vilket ärkebiskopen förklarade Botulf vara ”kättare” (*hereticus*). Handlingen verkar ha haft i uppgift att motivera domen för ”kätteri” samt att konstatera att domen i målet avkunnats i enlighet med kanonisk rätt.²⁹ Genom domen uppfyllde ärkebiskopen sin skyldighet enligt denna rätt. Att vaka över renligheten inom stiftet samt att straffa kättare hade för första gången ålagts biskoparna i ett dekretal utfärdat av påven Lucius III, *Ad abolendam*, år 1184, vilket bestyrktes vid fjärde laterankonciliet år 1215.³⁰

Den medeltida kanoniska rätten bestod av allmänt accepterade stadganden samt särskilda statuter för olika provinser eller stift. Därtill ansågs många icke stadfästa samlingar juridiskt bindande, och även de stadfästa samlingarna var ofta i omlopp i olika handskriftsversioner.³¹ Den kanoniska rättens processer mot kättare började preciseras mer ingående på 1100-talet. Redan enligt påven Lucius III:s dekretal *Ad abolendam* från 1184, som redan nämnts, skulle

²⁸ Om rättegången mot tempelriddarna, se Barber, *The Trial of the Templars*, s. 89–98.

²⁹ Se t.ex. ”Vi lät [---] förhöra dem ingående och i enlighet med kanonisk rätt.” *Eos [---] examinari fecimus diligenter secundum formam canonum*, DS 1789.

³⁰ Peters, *Inquisition*, s. 47–50.

³¹ Jyrki Knuutila, ’Kirkolliset lähteet’, Marko Lamberg, Anu Lahtinen & Susanna Niirinen (toim.), *Keskiajan avain* (Helsinki 2009), s. 168–172.

alla kättare och deras handgångna män exkommuniceras, d.v.s. bannlysas. I dekretalet *Vergentis in senium* (1199) jämställde Innocentius III kätteriet med landsförräderi enligt romersk rätt, och föreskrev att kättarnas egendom skulle konfiskeras av deras jordiska herrar. Ett betydande steg i samarbetet mellan världsliga och kyrkliga styresmän i kättarförföljelserna var att bälet i början av 1200-talet blev straffet för kättare som inte omvände sig eller som återföll i sitt kätteriet inom hela det Heliga romerska riket av tysk nation, i och med att kejsar Fredrik II införlivade den kanoniska rättens stadganden med den kejsarliga lagstiftningen.³² Den kanoniska rättens stadganden gällde åtminstone i princip hela den katolska kyrkan, och under 1200-talets lopp kom straffet för kättare som inte omvände sig eller som återföll i kätteriet att bli att brännas på bål – något som utsträcktes från kejsardömet också till andra håll i Europa.

I Norden ingick definitionen av kätteriet på 1200-talet enligt kontinental förebild i den världsliga lagen i Norge och på Island: doms- och straffrätten delades mellan den kyrkliga och den världsliga makten, och straffet var exkommunikation. I Sverige kände den världsliga lagen på 1300-talet inte till kätteriet som ett separat brott, och i Uppsala provins började provinsial- och synodalkoncilierna bannlysa enstaka dogmer som kätterska först under 1300-talets senare del.³³ Som ovan konstaterats, innehöll kyrkobalken i Upplandslagen endast stadganden i otydliga ordalag om biskopens rätt att lysa någon i bann för kyrkobrott.³⁴

Då Botulf dömdes var således den enda lagen i Sverige som definierade kätteriet den kanoniska rätten – om vi inte börjar spekulera om en eventuell försvunnen kunglig statut. I de centrala europeiska områdena hade en praxis etablerat sig med särskilda åklagar-domare, inkvisitorer, som inriktade sig på processer och mål mot kättare. Utnämningen av påvliga inkvisitorer avlägsnade dock inte biskoparnas och ärkebiskoparnas rätt – och skyldighet – att examinera och döma kättare inom sitt eget stift.³⁵

³² Given, *Inquisition and Medieval Society*, s. 13–14; Peters, *Inquisition*, s. 46–50.

³³ Jarl Gallén, 'Kättare', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatiden till reformationstid* 10, *Kyrkorätt – Ludus de Sancto Canuto duce* (Helsingfors 1965), s. 72. Läror som enligt Uppsala Provinsialkoncilium 1368 utdömdes som kätterska var bl.a. förnekande av helvetets existens; *Ibid.*

³⁴ *Upplandslagen, Kyrkobalken XIII, XV.*

³⁵ Peters, *Inquisition*, s. 52–58; Given, *Inquisition and Medieval Society*, s. 14. På det tyskspråkiga området kunde biskopen eller domare som utnämns av honom tidvis t.o.m. synas effektivare än påvliga inkvisitorer i jakten på och domen över kättare. Se Kieckhefer, *Repression of Heresy in Medieval Germany*, s. 5–7.

Domen över Botulf var just precis en synodalprocess, och stödde sig på en praxis som var äldre än inkquisitionens. Mönstret för rättegången härrör sig ur påven Lucius III:s dekretal *Ad abolendam*, som införlivats i det grundläggande verket inom kanonisk rätt, påven Gregorius IX:s år 1234 utfärdade *Decretalies D. Gregorii Papae IX*, d.v.s. på *Liber extra*-samlingen, som var välkänd också i Sverige.³⁶ Enligt *Ad abolendam* skulle biskopen eller en av honom bemyndigad person minst en eller två gånger om året företa visitation i sådana församlingar som misstänktes för kätteri. I fall misstanke om kätteri förelåg, skulle han kräva att minst tre sockenbor, med gott rykte, under ed vittnade mot kättaren. På basis av dessa vittnesmål skulle biskopen döma kättare till de kyrkostraff som utfärdats redan av det tredje laterankonciliet (1179): de skulle exkommuniceras och förvägras kyrklig begravning. De världsliga myndigheterna skulle, vid äventyr om bannlysning, samarbeta med den kyrkliga domstolen.³⁷

Det centrala under rättegången mot Botulf är de edsvurna vittnesmålen av de tretton sockenborna från Gottröra, enligt förebild i *Ad abolendam*. Sedan vittnena svurit eden, förhördes de av priorn för dominikankonventet i Sigtuna, broder Israel, och kaniken Johannes från Uppsala domkyrka. Vad de sagt skrevs ner och lästes därefter upp för vittnena i närvaro av ärkebiskopen och trovärdiga män, samt offentliggjordes.³⁸ Dessa yttranden hade tyngd, ty ”[h]äri genom framstår det som tillräckligt bevisat att ovannämnde Botolf [...] offentlig tagit alla dessa ord, som nedskrivits ovan, i sin syndiga och hädiska

³⁶ Denna text, *Ad abolendam*, finns publicerad i Kurt-Victor Selge (hrsg.), *Texte zur Inquisition* (hädanefter TzI), *Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte* 4 (Gütersloh 1967), och följer 1800-talseditionen *Liber extra*. Se TzI, s. 26–29. Ang. dekretalsamlingar i allmänhet, se Knuutila, ’Kirkolliset lähteet’, s. 168–170 och de lagsamlingar för den kanoniska rätten som varit i bruk i Sverige: Toni Schmid, ’Canon Law in Manuscripts from Medieval Sweden’, *Traditio* 7 (1949–1951), s. 444–449. Påvens sändebud Vilhelm av Sabina gav år 1248 en särskild befallning om att skaffa *Liber extra* till samtliga stift inom Uppsala provins. Se Bertil Nilson, ’Kyrkorättens utveckling’, Sven-Erik Pernler (red.), *Sveriges kyrkohistoria 2. Hög- och senmedeltid* (Stockholm 2005), s. 214.

³⁷ *Ad abolendam*; om dess centrala innehåll, se Walter L. Wakefield, *Heresy, Crusade and Inquisition in Southern France, 1100–1250* (Berkeley 1974), s. 86; Peters, *Inquisition*, s. 47–48; Lambert, *Medieval Heresy*, s. 75–76.

³⁸ DS 1789: *prestito ab eis de veritate dicenda juramento, Eos per Reuerendum virum Fratrem jsraelem priorem sictunensem et dominum johannem canonicum nostrum vpsalensem, examinari fecimus diligenter secundum formam canonum, et eorum dicta in scriptis redigi, ac postmodum ea in nostra et predictorum testium ac aliorum plurium fidedignorum presencia legi fecimus et publicari.*

mun [...] i närvaro av dessa vittnen och nästan alla sockenbor i Gottröra.”³⁹ Att bevisföringen stöder sig på vittnesmål som avgetts under ed förklarar också varför de tretton vittnena nämns vid namn i dombrevet över Botulf – tvärtemot inkquisitionens redan etablerade praxis att hemlighålla namnen.⁴⁰

Flera medeltida inkvisitorer använde vittnen som kunskapskällor och angivare, men i första hand ville de få de kättare de förhörde att erkänna. Den brittiske historikern John Arnold har hävdad att inkvisitorerna strävade efter att placera dem som förhördes i en till synes fri men i själva verket kontrollerad situation, där de befann sig i egenskap av ”erkännande subjekt” (*confessing subject*).⁴¹ De edsvurna vittnesmålen i domen över Botulf verkar i första hand ha utgjort en garanti för hans skuld i avsikt att leda i bevis hur allvarlig villfarelsen var: i detta fall att han återfallit i sitt tidigare kätteri samt yttrat det offentligt. Botulfs erkännande verkar däremot inte ha haft någon stor betydelse i processen, även om han inte i något skede vare sig förnekad eller hemlighållit sitt kätteri. Hans tredska verkar ha haft två slags följder. Å ena sidan var hans kätteri uppenbart, varför det inte behövdes några ytterligare utredningar av hans skuld. Å andra sidan kunde man inte lita på en tredskande kättares ord, vilket innebar att kätteriets omfattning och allvar måste utredas med hjälp av edsvurna vittnesmål av utomstående vittnen. Botulf var allt annat än ett ”erkännande subjekt”, uppfylld av botfärdighet inför sin domare, och hans utsagor var sålunda okontrollerade och opålitliga.

Vittnenas roll i domen över Botulf var även i enlighet med Upplandslagen, om man ser till stadgandena om bannlysning i kyrkobalken.⁴² Enligt Upplandslagen skulle biskopen i fall som ledde till exkommunikation genomföra

³⁹ DS 1789: *Per que sufficienter probatum exitit, antedictum botulphum, [...]supradicta omnia, in ipsorum testium, et fere omnium parochianorum de gutturrør presencia, [...] dixisse publice ore nephario et blasphemio.*

⁴⁰ I själva verket var praxis inte helt konsekvent. Se Given, *Inquisition and Medieval Society*, s. 40.

⁴¹ Arnold, *Inquisition and Power*, 94–107. Jfr även behovet enligt inkvisitionsmanualen från mitten av 1200-talet, *Ordo Processus Narbonensis*, att få ”spontana och botfärdiga” anklagade att uppge ”den oförfälskade och fullständiga sanningen om sig själva”. Se Arnold, ’Inquisition, Texts and Discourse’, s. 65.

⁴² Det fanns två grader av bannlysning, på svenska *förbud* och *bann*; vardera på latin *excommunicatio*. I princip kunde biskopen enligt Upplandslagen först utlysa förbud, vilket innebar att förbjuda den dömde att ta del av sakramenten och först ett år därefter lysa honom i bann, vilket innebar att han utestängdes ur hela den kristna gemenskapen. Ett år efter själva bannlysningen kunde en brottsling som inte omvänt sig avrättas. Se *Upplandslagen, kyrkobalken XIII*.

en noggrann undersökning med hjälp av pålitliga vittnen. Ifall det inte fanns några vittnen att tillgå, övergick domsväldet till en världslig domstol, där den anklagade skulle rentvå sig under ed.⁴³ Att vittnena nämns vid namn kan alltså bero på de krav som den lokala lagen ställde – men å andra sidan är domen över Botulf det tidigaste kända brottsmålet där vittnen omnämns.⁴⁴ Även i det senare medeltida Sverige nämndes vittnena långtifrån alltid vid namn, även om de innehaft en roll under rättegången.⁴⁵ I Botulfs fall har namnen eventuellt kunnat vittna om att domen kommit lagenligt till både ur kanonisk och världslig synpunkt: den iakttar såväl föreskrifterna i *Ad abolendam* om inkquisition under ledning av biskopen som de krav den världsliga lagens ställde på biskopens rätt att bannlysa den som förbrutit sig mot kyrkan.

Botulf dömdes dock inte till bannlysning (*excommunicatio*), utan förklarades vara ”kättare” (*hereticus*), utan några förklaringar som hade klargjort vilka straff som följde på hans kätteri. *Hereticus* var rubriceringen på Botulfs brott, och som enligt texten i dombrevet föranledde att han skulle överlämnas till den världsliga makten. Bannlysningen av Botulf ingick i konstaterandet att han är *hereticus*. I sträng bemärkelse hänvisar bruket av termen till att domen över Botulf förutom på allmän kanonisk rätt även grundade sig på de preciserade definitioner och kategoriseringar som inkvisitorerna hade infört under 1200-talets gång, d.v.s. på den inkvisitoriska diskursen.

***Secunda vice heresim est prolapsus* – inkquisitionens verksamhetsmodeller då Botulf dömdes**

Genom sättet på vilket Botulf dömdes till kättare framkommer de preciseringar av begreppen för och sanktionerna mot kättare som hade tillkommit genom inkvisitorernas verksamhet; något som John H. Arnold har kallat ”inkquisitionens kunskap” och ”inkvisitorisk diskurs”⁴⁶. Den skärpning av kätтарförföljelserna och lagstiftningen mot kätteriet som tillkom särskilt mel-

⁴³ Se *Upplandslagen, Kyrkobalken XV*: ”I varje bannlysningsmål, av vad slag det än är, skall biskopen, om rätt målsägande är tillstädes, rannsaka med de säkraste vittnen, som han kan få, och döma efter vad han finner vara sannast. Nu finnas inga vittnen; då må den som är åtalad ådömas edgång efter landets lag.” *Upplandslagen*, s. 26.

⁴⁴ Lesch, ’En svensk kätteriprocess’, s. 72–73.

⁴⁵ I de senmedeltida svenska rådens protokoll nämns vittnen sällan vid namn och vittnesmålen specificeras sällan, med undantag för mycket oklara brottsmål. Se Marko Lamberg, ’Keskiäikainen oikeudenkäyntipöytäkirja kulttuurituotteena’, Olli Matikainen (toim.), *Rikoshistoriassa*, Jyväskylän historiallinen arkisto vol. 5 (Jyväskylä 2000), s. 22.

⁴⁶ Arnold, ’Inquisition, Texts and Discourse’, s. 68–69.

lan 1231 och 1252 kan enligt Edward Peters också kallas en utveckling av rättsteori, lagstiftning och praxis som förändrade både ordet ”kätteri” och de åtgärder som riktades mot det i mer radikal och målmedveten riktning.⁴⁷

Det tidigare nämnda dekretet från 1184, *Ad abolendam*, föreskrev fortfarande inga entydiga och effektiva rättsliga metoder för behandlingen av kättare. I princip förutsatte processen fortfarande i enlighet med tidigmedeltida praxis en offentlig åklagare, och utan en sådan kunde domen inte avkunnas. Osäkerheten kring bemyndiganden ledde också till att biskoparna skickade de domar som avkunnades till påven för stadfästelse.⁴⁸

I dombrevet för Botulf finns inte ett spår av tveksamhet eller onödiga förklaringar gällande domen. Då vittnena under ed hade vittnat om att Botulf upprepade gånger offentligt uttalat kätterska åsikter, ansåg ärkebiskopen att detta mycket väl räckte som motivering till att döma Botulf som kättare (*hereticum judicamus*) som redan för andra gången förfallit till kätteri (*qui iam secunda vice in [...] heresim est prolapsus*).⁴⁹ Vid rättegången framträder inte heller någon åklagare, utan rannsakingen sköts av personer som utsetts av ärkebiskopen, och ärkebiskopen avkunnar domen i myndighet av sitt ämbete. Kätteriet och de straff som följer av det specificeras inte närmare i domen. Att den dömda förklaras vara ”kättare”, vilket försvaras av omständigheten att han ”för andra gången förfallit”, är tillräckligt för att definiera brottets art för den som låtit sammanställa handlingen. Endast överlämnandet av brottslingen till den världsliga makten omnämns särskilt.⁵⁰ För den som låtit uppgöra handlingen är ”kättare”, *hereticus*, helt klart en begränsande brottsrubricering för ett specifikt kyrkobrott och inte ett allmänbegrepp, vilket även förekommer under medeltiden.

Anklagelserna för kätteri i dombrevet för Botulf, *hereticus* och *relapsus* (vilket är detsamma som *secunda vice prolapsus*) påminner om de definitioner som användes under inkquisitionen i Languedoc på 1240-talet. Enligt konciliet i Tarragona är ”*heretici* de som envist håller fast vid sina villfarelser och inte böjer sig inför den världsliga eller kyrkliga makten. *Relapsi* är de som, sedan de avsatg sig eller förnekat sitt kätteri, återfaller i sina tidigare villfarel-

⁴⁷ Peters, *Inquisition*, s. 56.

⁴⁸ Peters, *Inquisition*, s. 49.

⁴⁹ DS 1789.

⁵⁰ Överlämnandet till den världsliga makten föreskrivs i straffet för kättare redan i *Ad abolendam*. Där avses emellertid ännu inte i praktiken en dödsdom, vilket däremot är fallet fr.o.m. 1230-talet. se TzL, s. 27, not 98.

ser.⁵¹ I dombrevet för Botulf presenteras i själva verket vardera: han förföll ånyo till samma irrlära som han redan dömts för av den tidigare ärkebiskopen, och höll även under fångenskapen envetet fast vid sina kätterska åsikter.

Utan att veta exakt vilka manualer i kanonisk rätt de kyrkans män som dömde Botulf var bekanta med, är det omöjligt att visa på några samband med vissa särskilda inkvisitoriska manualer eller konciliebeslut. Hur processen mot Botulf framskred tyder emellertid på att domarna var väl förtrogna med hur inkvisitorerna utvecklat den kanoniska processrätten. En förebild för inkquisitionens förhör ingår i den tidigaste kända manualen, den s.k. *Processus inquisitionis* eller *Ordo processus Narbonensis*, som författats 1248 eller 1249 av inkvisitorerna i Carcassonne, dominikanbröderna Bernard de Caux och Jean de St. Pierre. I manualen ingår bl.a. föreskrifter om hur inkquisitionen skulle inledas på en ny ort, hur man skulle kalla in vittnen och misstänkta, en presentation av en generell förhörmodell samt modeller för avkunnande av olika slags domar.⁵²

Processus inquisitionis uppmanar inkvisitorerna att skriva ner alla bekännelser och bevis i närvaro av minst en inkvisitor och två andra personer, samt be de förhörda bestyrka sina bekännelser.⁵³ Botulfs domare följde samma linje:

Vi lät dem noggrant och enligt kanonisk rätt förhöras av vördnadsvärde mannen broder Israel, prior i Sigtuna, och av herr Johannes, vår kanik från Uppsala; vad de sagt lät vi skriva ned och läsa upp i närvaro av oss, nämnda vittnen och flera andra trovärdiga män och offentliggöra det.⁵⁴

Enligt förebilden i *Processus* skulle förhören nedtecknas och deras riktighet bestyrkas av vittnen. Närvarande under processen var ärkebiskopen, i egen-

⁵¹ Arnold, *Inquisition and Power*, s. 42–43.

⁵² Manualen finns översatt till engelska i Wakefield, *Heresy, Crusade and Inquisition* s. 250–258. Wakefield använder där benämningen *Processus inquisitionis*, liksom James Given. John Arnold kallar samma handling *Ordo Processus Narbonensis*. Se Given, *Inquisition and Medieval Society*, s. 45; Arnold, *Inquisition and Power*, s. 48. I föreliggande uppsats använder jag benämningen *Processus inquisitionis*. Jag hänvisar till den latinska utgåvan av manualen under benämningen *Processus* och till Wakefields utgåva på engelska med bokens titel och sidnummer.

⁵³ *Processus*, TzI, s. 72, Wakefield, *Heresy, Crusade and Inquisition*, s. 253. Se även Arnold, *Inquisition and Power*, s. 81.

⁵⁴ DS 1789: *Eos per Reuerendum virum Fratrem jsraelem priorem sictunensem et dominum johannem canonicum nostrum vpsalensem, examinari fecimus diligenter secundum formam canonum, et eorum dicta in scriptis redigi, ac postmodum ea in nostra et predictorum testium ac aliorum plurium fidedignorum presencia legi fecimus et publicari.*

skap av inkvisitor, och två andra kyrkans män. Även om vittnenas roll i domen på sätt och vis var mycket gammaldags, med edgången vittnesbörd som bestyrkte domen, genomfördes förhören i alla fall på ett sätt som tydligt tagit intryck av inkvisitorernas mönster.

Rättegången under ledning av ärkebiskop Nicolaus Catilli verkar ha komplicerats av olika praktiker för hur kättare dömts under olika tider. Förebilden för kättarmålet under biskopens ledning härrörde sig ursprungligen ur dekretet *Ad abolendam* från 1184. Kanhända berodde den stora vikt som lades vid vittnena och deras edgång på det tidigare rättsförfarandet. Å andra sidan verkar vittnena ha förhörts enligt inkvisitionsdomstolens principer. Likaså innehåller domen termerna *hereticus* och den försvärande omständigheten vid kätteri, återfall (*relapsus/secunda vice prolapsus*), i form av klart definierade juridiska termer, på det sätt de kom i användning först fr.o.m. senare hälften av 1200-talet.

Botulfs kätteri

Vari bestod då Botulfs kätteri? Den enda närmare specificerade åsikt med vilken Botulf utmanat kyrkans syn som omnämns i dombrevet är förnekandet av sakramentet. Av denna anledning hade han förelagts botgöring av Nicolaus Catillis företrädare, ärkebiskop Nicolaus Allonis, varefter han dömdes våren 1311, sedan han återfallit i samma kätteri. Varifrån hans uppfattning härstammade och orsakerna till domen har även intresserat de forskare som tidigare behandlat Botulfs fall.

En del forskare har sett ett kathariskt inflytande bakom den lära Botulf förfäktade – arkivarie R. O. Wieselgren vid svenska Riksarkivet går t.o.m. så långt att han påstår att Botulf tillhört en katharisk ”sekt”.⁵⁵ Andra utgår från att Botulf själv hittat på sina kätterska åsikter.⁵⁶ Bruno Lesch, som på 1920-talet skrev den mest ingående artikeln som publicerats om Botulf, föreslog att skälet till att Botulf dömdes var att ovannämnda biskopar var ivriga förespråkare av transsubstitutionsläran i Sverige, vilken hade bekräftats vid fjärde laterankonciliet (1215)⁵⁷ och på det därmed sammanhängande kravet på att

⁵⁵ Wieselgren, 'Botolf från Östby', s. 113–114.

⁵⁶ Salmesvuori, 'Luostari, talonpoika Botolf, Pyhä Birgitta', s. 262–263.

⁵⁷ Enligt transsubstitutionsläran förvandlas brödet och vinet genom nattvardens sakrament till Kristi blod och lekamen, trots att de inte förändras till det yttre. Ang. den medeltida teologiska diskussionen kring nattvardens sakrament, se Miri Rubin, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture* (Cambridge 1991), s. 12–35.

motta nattvardens sakrament minst en gång om året. Enligt Lesch hade altarets sakrament genom denna kyrkliga reform plötsligt fått en central roll även i Sverige, och Botulf dömdes i denna dogmatiskt allt striktare anda. Enligt denna tolkning skulle Botulf alltså ha varit ett slags fritänkare, som motsatte sig en svårbegriplig och komplicerad katolsk dogmatisk konstruktion – en bonde som satte sig på tvären i folklig och rationell anda, mot en obegriplig och ”magisk” teologi.⁵⁸

I dessa tolkningar kommer de protestantiska⁵⁹ skribenternas förhållnings-sätt till katolicismen fram, samtidigt som de också förutsätter radikala motiv hos både domare och dömda; de görs till parter i striden mellan två mentaliteter, den som stod att finna hos kyrkans män och den som allmogen företrädde. Även om ärkebiskop Nicolaus Catilli utan tvekan förespråkade en stark och oberoende kyrka, finns det inget i domen över Botulf som skulle bevisa en tudelning i prästerskapet mot folket – under rättegången gick tretton lekmän från Gottröra ed på Botulfs skuld.

Kyrkolivet efter fjärde laterankonciliet och den centrala roll nattvardens sakrament därmed intog, ingick visserligen i den kultur där Botulfs åsikter ansågs kätterska: att motta altarets sakrament och att vörda det blev under hög- och senmedeltid den viktigaste symbolen för renlärighet.⁶⁰ Att förneka nattvardens sakrament föll under kyrkans dom- och straffvärjo redan i slutet av 1100-talet: i *Ad abolendam* ingick det i uppräknigen av straffbara kätterska åsikter.⁶¹ Domen över en kättare som förnekade Kristi blods och lekamens sakrament, behöver i sig inte utgöra belägg för ett specifikt ”världarnas krig” mellan prästerskap och lekmän – snarare handlade det om en självklar åtgärd för den med den kanoniska rätten väl förtrogne ärkebiskopen.

⁵⁸ Lesch, ’En svensk kätteriprocess’, s. 64–66, se även Edenholm, ’Heretikern Botulf från Gottröra’, s. 191–199.

⁵⁹ Douglas Edenholm, som fört fram samma tolkning som Lesch, var teologie doktor och kyrkoherde. Se Edenholm, ’Heretikern Botulf från Gottröra’, s. 191.

⁶⁰ Rubin, *Corpus Christi*, s. 9.

⁶¹ *Qui de sacramento corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi [...] aliter sentire aut docere non metuunt*. Se TzI, s. 26–27. Några andra tydliga definitioner av irrläror ges inte i *Ad abolendam*. Där nöjer man sig med att räkna upp vissa sekter som dömts som kätterska. Förutom att de förnekar sakramenten, känner man igen kättare på deras olovliga predikningar och med ledning av episkopala dekret. Se även Lambert, *Medieval Heresy*, s. 76. Senare förbands förbud mot edgång även med de flesta irrlärliga grupper, se t.ex. Euan Cameron, *Waldenses. Rejections of Holy Church in Medieval Europe* (Oxford – Malden 2000), 34.

För att förstå domen över Botulf är det viktigt att inse att det enligt ärkebiskopens och de övriga domarnas uppfattning var självklart att Botulfs förnekande av nattvardens sakrament sedan han blivit undervisad, korrigerad och straffad var kätterskt – och att irrlärlighet innebar ett förkastligt, allvarligt och farligt brott mot kristenheten och förtjänade ett strängt straff. I hela den juridiska och teologiska tradition, ur vilken ärkebiskopen och de övriga som dömde Botulf öste, var förnekandet av nattvardens sakrament en lätt specificerad och förkastlig kättersk lära, kring vilken anklagelserna och domen byggdes upp. I en historikers ögon ter sig domen över Botulf som en unik och betydelsefull händelse, och ur det perspektivet börjar den lätt framstå som ett prov på en mer djupgående konflikt. Rättegången mot och domen över Botulf var säkert också en omskakande erfarenhet inom lokalsamhället. Betraktar man däremot det hela ur ärkebiskop Nicolaus Catillis synpunkt, som hade studerat kanonisk rätt och rört sig i de kontinentala kyrkliga kretsarna i början av 1300-talet, behöver det inte ha handlat om något annat än en kyrklig dom och kyrkotukt inom ramen för hans tjänsteåligganden – även om det gällde en av de allvarligaste förbrytelseerna.

Domen över Botulf som maktutövning

Domen över Botulf verkar inte alls vara särskilt speciell i jämförelse med kontinentala domar över kättare: ärkebiskopen befäller att ett fall av kätteri inom hans stift ska undersökas och dömer kättaren enligt kanonisk rätt, eventuellt i enlighet med prejudikat han känner till. Intressant i domen är hänvisningen till att Botulf skulle överlämnas till den världsliga rätten för att straffas i enlighet med denna lag – detta i ett läge, där det såvitt vi vet inte fanns någon svensk lag som ådömde straff för kätteri.

Att Botulf i enlighet med dombrevet överlämnades till den världsliga makten har fått forskare att gissa sig till på vilken grund Botulf kan ha dömts. Den mest ingående förklaringen, som redan nämnts, är den som presenterats av Bruno Lesch. Enligt Lesch bannlystes Botulf sedan han vägrat inställa sig inför ärkebiskopen, och ett år som bannlyst skulle således ha gått till ända följande påsk, d.v.s. då kätteridomen avkunnades. Dödsdomen skulle alltså ha grundat sig på den punkt i Upplandslagens kyrkobalk där konungen kunde döma den som varit bannlyst i ett års tid till döden.⁶² Detta stadgande är i linje med dekretet över straff enligt den kanoniska rätten: enligt fjärde

⁶² Lesch, 'En svensk kätteriprocess', s. 59, 73–74, jfr *Upplandslagen, Kyrkobalken XIII*.

laterankonciliet bestämmelser skulle en misstänkt person som inte omvände sig från sitt kätteri dömas till bannlysning och ett år därefter dömas som kättare.⁶³

Dombrevet över Botulf verkar alltså förena stadgandena om kätteridomar enligt kanonisk rätt med ett stadgande i landslagen med stöd av vilket ärkebiskopen kunde kräva samarbete med den världsliga makten och att denna avrättade Botulf. Själva dokumentet väcker dock en fråga. Om syftet med rättegången och dombrevet var att bevisa att Botulf gjort sig skyldig till det brott för vilket han kunde överlämnas till den världsliga makten att dömas, varför är det då Botulfs kätteri – inte tiden som bannlyst – som anges som skäl till att han överlämnas till den världsliga makten?

Denna förklaring förutsätter kanske framför allt att det är det straffbara i kätteriet som lyfts fram. Dombrevet visar läsaren att det ligger en noggrant och grundligt genomförd process bakom dokumentet. Handlingen vill övertyga läsaren om Botulfs skuld och domarens rättfärdighet och nåd. Lika mycket som dombrevet bemyndigar att Botulf överlämnas till den världsliga makten, ingår det i en process där ärkebiskopen strävat efter att övertyga den världsliga makten om kätteriets fördärvlighet och hur brådslande det var att vidta åtgärder mot det: i egenskap av ärkebiskop har jag redan dömt denne kättare enligt kyrkans rätt, och nu är det er tur. För att domen skulle verka som varnande exempel på irlärlighet, var det viktigt att kyrkostraffet utdelades uttryckligen för kätteri. Domen understryker *kätteriet* som straffbar handling. Exakt vilket stadgande domen hänvisade till var av sekundär betydelse.

Att handlingen understryker kätteriets fördärvliga och straffbara karaktär framom andra motiveringar förklaras också med att dombrevet, utöver dess juridiska funktion, även kunde vara avsett för andra ändamål. Kätteridomen syftade inte bara till att utdöma ett straff för den anklagade, utan kätteri-processerna och de domslut som avkunnades i målen hade flera uppgifter i det medeltida samhället. Domarna var inte bara straff, utan skulle också lära församlingsborna vad avsteg från den rätta läran och straffet för detta innebar.⁶⁴ Vi vet dessutom att Nicolaus Catilli i enlighet med vedertagen praxis lät kungöra de exkommuniceringar han utfärdat. I juni 1310 lät han kungöra bannlysningen av ärkediakon Olaus för kyrkoherdarna i Skepptuna

⁶³ *Si per annum in excommunicatione persisterint, ex tunc velut haeretici condemnentur*. Cit. Pirinen, 'Källorna till Stockholms blodbad i kanonistisk belysning', s. 252, not 29.

⁶⁴ Given, *Inquisition and Medieval Society*, s. 66–74.

och Sollentuna. Samtidigt bad han dem att kungöra domen genom att hålla predikningar över den i de närbelägna kyrkorna.⁶⁵ Botulfs dombrev har sannolikt kungjorts i ärkestiftet med likalydande uppmaningar – som ett varnande exempel på kätteriets faror och som ett belägg för det rättfärdiga i kyrkans domar.

Dombrevet verkar vara en kombination av flera olika teologiska och juridiska traditioner: rättegångspraxis grundade sig på stadgandena i den allmänna kanoniska rätten, men definierade kätteribegreppen på ett sätt som hade tagit intryck av inkquisitionens kategoriseringar. Rättegången har beskrivits som målmedvetet genomförd. Och i dombrevet syns inte ett spår av den osäkerhet som präglade domarna mot kättare före inkquisitionen. Domens teologiska grund stod att finna i de dogmer som enligt kanonisk rätt bannlystes som kätterska, samt i kyrkolivet, där nattvardens sakrament innehade en central roll efter det fjärde laterankonciliet. Det verkar också som om det enligt Upplandslagen åtminstone i princip var möjligt att döma en person som dömts som kättare till döden i en världslig domstol. Om dödsdomen faktiskt verkställdes och om de världsliga myndigheterna härvid ställt sig bakom ärkebiskopens tolkning, finns det dock inga belägg för.

Ärkebiskop Nicolaus Catillis dombrev definierade och fördömde kätteriet på ett sätt som förenade allmän kanonisk rätt med lokal världslig rätt i enlighet med inkquisitionens sätt att kategorisera och beskriva kättare. Dombrevet förde på sätt och vis in den inkvisitoriska diskursen på lokal nivå, i en omgivning där den saknade förelöpare eller jämförelseobjekt. Nicolaus Catillis sätt att definiera och döma kätteriet fick emellertid ingen fortsättning i det medeltida Sverige. När den kyrkliga rätten nästa gång definierade kätteriet i synodalstatuterna i slutet av 1300-talet, talades det i lika vid bemärkelse om kätteriet och hädelse.⁶⁶ Dombrevet som Nicolaus Catilli redigerat hade tillkommit inom ramen för den inkvisitoriska diskursens verkningsradie – att Catilli kunde delta i diskursen berodde på hans utbildning och erfarenhet. I det medeltida Sverige var kätteriet dock inte ett så betydande problem att domen över Botulf skulle ha tjänat som exempel och gett upphov till en egen tradition för domar över kättare.

⁶⁵ *DS* 1680.

⁶⁶ Gallén, 'Kättare', s. 70.

Det svenska riket och dess undersåtar i Ingermanland och i Kexholms län på 1600-talet (1617–1658)

Kronans dialog med den lokala adeln och de ortodoxa bönderna och köpmännen

ANTTI KUJALA

Den politiska kulturen under den svenska stormaktstiden har under de senaste decennierna undersökts dels ur ett maktstatsperspektiv, dels ur ett interaktionsperspektiv. De bägge perspektiven utesluter inte nödvändigtvis varandra, utan det handlar om ett slags ytterligheter. Många forskare som placerar sig någonstans mellan dessa perspektiv betonar det ena utan att helt ta avstånd från det andra.¹ Under den senaste tiden har tyngdpunkten helt klart förskjutits från att betona tvång och en ensidig påverkan uppifrån till att lyfta fram den ömsesidiga växelverkan, eller från maktens monolog till maktens dialog. Arbetet vid riksdagarna och besvären integrerade de svenska bönderna i det rådande systemet och slipade bort eventuella rebelliska element. Rikets ledning och adeln drog betydligt mer nytta av denna ojämlika samverkan än bönderna, men också dessa kunde få vissa fördelar. Man måste också fråga sig vilka andra lukrativa möjligheter bönderna kunde ha.

I den här uppsatsen undersöks kronans dialog med de ingermanländska undersåtarna. Även östra Finland tangeras, eftersom de förändringar som ägde rum där var nära knutna till utvecklingen i de områden Sverige erövrade från Ryssland. Denna dialog såg inte nödvändigtvis likadan ut som i Sve-

¹ Nils Erik Villstrand har behandlat de här frågorna i sin artikel 'Stormaktstidens politiska kultur', Jakob Christensson (red.), *Stormaktstiden*, Signums svenska kulturhistoria (Lund 2005), s. 92–93.

rige och Finland, eftersom utgångspunkterna var annorlunda. Den svenska, tyskättade och ryska adeln i Ingermanland fick en egen lantdag, med vars hjälp kronan och adeln förhandlade om adelns och böndernas skatter och andra skyldigheter. I det egentliga Ingermanland var de övriga stånden, med undantag för i städerna, så obetydliga att kronan inte behövde ta dem i beaktande. I Kexholms län fanns det förutom de stora grev- och friherrskapen som inrättades i början av 1650-talet inga andra viktiga samhällsgrupper än de ortodoxa bönderna och köpmännen, med vilka kronan i vissa situationer måste diskutera nya bördor. Dessutom var man i början tvungen att acceptera deras handel på landsbygden. Bönderna hade ändå ganska litet att säga till om då det gällde beskattningen. Den ortodoxa tron i Ingermanland och Kexholms län upprätthöll lojaliteten till Ryssland. Den svenska kronans försök att bryta denna lojalitet påverkade växelverkan mellan kronan och den ortodoxa befolkningen och utfallet av denna växelverkan.

I Stolbovafreden 1617 överlämnade Ryssland till Sverige länen Kexholm, Nöteborg, Koporje, Jama och Ivangorod, d.v.s. Ingermanland, till vilket också Kexholms län överlag administrativt sett kom att höra under knappt ett sekel framöver.² Enligt en traditionell uppfattning utgjorde Sverige och Finland ett kärnområde ("rike"), och ständerna i detta område hade rätt att delta i riksdagarna. "Riket" utgjorde också ett och samma tullområde. Invånarna i de erövrade provinserna hade inte rätt att sända representanter till riksdagarna, och områdena låg utanför tullgränsen. Torbjörn Eng har emellertid visat att gränsen mellan "riket" och det större "väldet" var oklar för de samtida och varierade från fall till fall så att man ibland betraktade en viss provins som en del av riket. Sverige var en konglomerat- eller kompositstat eller mer korrekt -välde, vars gränsområden beroende på förvaltningstraditioner och erövringssituationer stod i olika förhållande till centralmakten.³

Fr.o.m. erövringen följde man i Ingermanland svensk lag och rättspraxis. I staden Narva gällde den svenska stadslagen. Innehavarna av de s.k. kapitula-

² O. S. Rydberg och C. Hallendorff (utg.), *Sveriges traktater med främmande magter V:1* (1572–1632) (Stockholm 1903), s. 242–269.

³ Thorbjörn Eng, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Studia Historica Upsalensia 201 (Uppsala 2001), s. 41–52, 79–81, passim. Det är viktigt att notera att svenskarna ibland använde "riket" för att beteckna enbart Sverige utan Finland, som enligt den här uppfattningen betraktades som ett storfurstendöme. Se Erkki Lehtinen, *Hallituksen yhtenäistämispoliittikka Suomessa 1600-luvulla (1600–n. 1680)*, Historiallisia tutkimuksia 60 (Helsinki 1961), s. 65–66.

tionsdonationerna (ett slags skattedonationer) som Gustav II Adolf delat ut hade emellertid i civilmål domsrätt över sina bönder. Avsikten med kapitulationsdonationerna var att få tyska adelsmän och deras bönder att bosätta sig i Ingermanland. I verkligheten lyckades man bara få tyska och holländska adelsmän att slå sig ned där, men så gott som inga bönder. Innehavarna av förläningar i Ingermanland och Kexholms län skaffade sig rätt att hämta tillbaka bönder som flytt. Detta förfarande, som skiljde sig från rättspraxis i Sverige och Finland, visade att donatorierna i Ingermanland ville ställa bönderna under sig på samma sätt som i Estland och Livland. Ingermanland lydde under hovrätten i Dorpat (Tartu), medan hovrätten i Åbo var den högre rättsinstansen för Kexholms län. År 1684 lösgjordes Ingermanland från den ordning som rådde vid hovrätten i Dorpat och som skilde sig från svensk rättspraxis och ställdes under Åbo hovrätt.

Administrativt sett var Ingermanland en del av Livlands generalguvernörskap åren 1629–1642. Kexholms län hörde till en början till samma helhet, men 1634 blev det ett separat landshövdingedöme och ställdes år 1637 under generalguvernören i Finland. Från år 1642 var Ingermanland ett eget generalguvernörskap, dit också Kexholms län hörde. Generalguvernörskapet inrättades i första hand för att den som ledde det skulle ha en tillräckligt inflytelserik titel då han skötte relationerna till de ryska närområdena. Landshövdingar styrde över de olika länen i Ingermanland. I kyrkligt hänseende ställdes Ingermanland tillfälligt åren 1618–1641 under Viborgs stift. Kexholms län anslöts permanent till detta stift. År 1641 skiljdes Ingermanland från Viborgs stift, medan Kexholms län blev kvar i stiftet, när regeringen utnämnde superintendenten i Narva för Ingermanland.⁴

Lantdagen i Ingermanland som ett surrogat för riksdagsrepresentation

Efter inrättandet av Ingermanlands generalguvernörskap fanns det i Ingermanland och Kexholms län en egen lantdag, men endast adelsmän och oad-

⁴ Uppgifterna är tagna bl.a. ur följande verk: O. A. Forsström, *Kuvas Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana* I (Sortavala 1890); Carl Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning* I, 1617–1645 (Uppsala 1898); Raimo Ranta, 'Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos', P. Nevalainen & H. Sihvo (toim.), *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri* (Helsinki 1992) samt ur samlingen *Livonica* II, Skrivelser till K. M:t från myndigheter m.fl. från Livland, Skrivelser från guvernörer och generalguvernörer i Livland och Ingermanland, SRA. Föreliggande uppsats baserar sig på min undersökning 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa Ruotsin suurvaltakaudeilla 1617–1710', som ingår i verket *Viipurin läänin historia* III. *Suomenlahdelta Laatokalle* (Lappeenranta 2010), s. 239–461.

liga innehavare (s.k. landsåtar) av donationer eller stora gårdar eller deras lokala arrendatorer eller gårdsförvaltare var representerade där. På lantdagen kunde donatorierna föra fram sina ansökningar och besvär till kronan (generalguvernören), och kronan försökte å sin sida få dem att gå med på kontributioner och andra bördor. Generalguvernören förhandlade separat med städerna om dessa skyldigheter. Det fanns inget forum för förhandlingar med bönderna eller prästerskapet. De hade så litet inflytande i Ingermanland, att regeringen inte hade någon orsak att förhandla med dem.⁵

Efter att Erik Gyllenstierna år 1642 utnämns till den förste generalguvernören i Ingermanland, beklagade sig donatorierna, särskilt de ryska bojarerna, över missväxten och över att bönderna flydde. Därför anhöll de om skattelättnader för bönderna. Följande år lade ”hela ridderskapet och alla landsåtar av svensk, tysk och rysk nation i Ingermanland” för Gyllenstierna fram en besvärsskrift på 22 punkter. De önskade bl.a. att de skulle få ta sig underlydande av vilken nationalitet som helst. Med detta avsågs förstås finländska bönder som flyttade till området, vilket preciserades på ett annat ställe i den tyskspråkiga skrivelsen. Regeringen rådde Gyllenstierna att svara att Ingermanlands kapitulation av år 1622 förbjöd mottagarna av kapitulationsdonationer att ha andra än tyska bönder. Då adelsmännen och de andra godsinnehavarna i övrigt nog förstod att hänvisa till ”Ingermanländska landtakten”, d.v.s. kapitulationen, borde de också komma ihåg denna bestämmelse. År 1643 lovade Gyllenstierna ändå att man inte skulle ålägga invånarna några extraordinarie gårdar (skatter) eller bördor utan att höra dem. Det blev inledningen på lantdagen i Ingermanland.⁶

På våren 1645 bestämde drottning Kristina att Gyllenstierna skulle hålla lantdag i Ingermanland. Adelsmännen och godsinnehavarna övertalades att betala en kontribution (krigsskatt) till kronan samma år och även följande år, såvida också den svenska adeln gick med på att betala. Även i Narva och Ivangorod utverkades ett medgivande till kontributionen. Den nygrundade och fortfarande outvecklade staden Nyen borde också delta. Den nye ge-

⁵ Forsström, *Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsinwallan aikana*, s. 69–102; Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 30–31, 74–75, 134–164, 229–230; källorna i följande referenser.

⁶ Livonica, II 170, E. Gyllenstierna till regeringen 4.11.1642 och 24.3.1643 m. bil., SRA (FR 83, RA); Riksregistraturet (avskrift) 1643, f. 74–75, till Gyllenstierna 4.6., RA; Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 75–76, 230.

neralguvernören Karl Mörner (i denna befattning 1645–1651) skötte om kontributionen följande år, d.v.s. 1646.⁷

På det här sättet blev lantdagen etablerad. Snart började Mörner emellertid beklaga sig över att innehavarna av donationer och förläningar i Ingermanland och Kexholms län smet undan sina skyldigheter. Dessutom uppfyllde de inte vad de tidigare gått med på. År 1650 inspekterade han de ryttare som de upprätthöll. En del av adelsmännen ignorerade denna skyldighet och hjälpte inte till med underhållet av fästningarna. Å andra sidan var innehavarna av donationer så noggranna då de bar upp ränta av bönderna att det inte blev något över till kronan.⁸

På lantdagen blev det tradition att generalguvernören gjorde sin framställning på svenska, och adelsmännen och de övriga godsinnhavarna eller deras befullmäktigade svarade på tyska. På den lantdag som hölls i februari 1651 beklagade sig Mörner över donatoriernas olagliga konkurrens om bönderna. Dessa flydde efter att friären löpt ut eller utan att betala sina räntor och tog tjänst hos någon annan, naturligtvis utan lov eller utan flyttningspass. Den nye husbonden tog emot dem med öppna armar. Också desertörer dög. I sitt svar godkände adeln och godsinnhavarna att de som tog emot olagliga underlydande skulle betala 100 riksdaler i böter, men samtidigt föreslog de att bönder i Ingermanland vilka skött sina åtaganden inte längre skulle ha rätt att flytta. Något formellt beslut fattades inte eftersom de var så få på lantdagen. Mörner konstaterade att förslaget stred mot svensk lag. Adeln i Ingermanland ville alltså införa livegenskap för bönderna och ställa dem under sig på samma sätt som i Estland och Livland. Mörner föreslog för de närvarande att de skulle slå fast ett bötesbelopp för dem som inte inställt sig på lantdagen.⁹

⁷ Livonica, II 170–171, E. Gyllenstierna till Kristina 31.3.1645 m. bil. o. K. Mörner till Kristina 15.5.1646 m. bil., SRA (FR 83, RA); Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 76–79.

⁸ Livonica, II 171, K. Mörner till Kristina 10.1, 14.3, 25.4, 30.5 och 27.6.1650 (m. bil.), SRA (FR 83–84, RA); Riksregistraturet (avskrift) 1648, f. 528, till Mörner 20.5, RA; K. K. Tigerstedts avskriftssamling (A Ö I 1–4) 23, Mörner till Kammarkollegium 28.1 och 12.4.1647, Nationalbiblioteket (NB).

⁹ Livonica II 171, K. Mörner till Kristina 19.2.1651 m. bil., SRA (FR 84, RA); Riksregistraturet (avskrift) 1648, f. 578–579, till Mörner 6.9, RA; Forsström, *Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana*, s. 99–102; Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsambället inför utskrivningarna av fofolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992), s. 276.

Generalguvernörerna Erik Stenbock (i detta ämbete 1651–1654) och Gustav Evertsson Horn (1654–1657), vilka efterträdde Mörner, fortsatte att hålla lantdagar. På lantdagen år 1655 dök det bara upp en handfull befullmäktigade, och de lämnade dessutom lantdagen för tidigt. Horn bad rådet om lov att få bötfälla dem.¹⁰ Dialogen med adelsmännen och godsinnehavarna i Ingermanland och i Kexholms län fungerade dåligt. Dessa ansåg att regeringen bara försökte få ut mer skatter och resurser utan att egentligen erbjuda något i utbyte.

Maktkonstellationen i Ingermanland påminde i stor utsträckning om den som rådde i Estland och Livland. I bägge fallen förbigick överheten de förtryckta bönderna och förhandlade enbart med adelsmännen, godsinnehavarna och med städerna.

Överheten och den ortodoxa befolkningen: den svåra inledningen på relationerna

Befolkningen i Ingermanland bestod i slutet av 1610-talet av finskättade voter och ingrer, som bekände sig till den ortodoxa tron. Votererna bodde i de västra delarna av Ingermanland, och deras språk hade utvecklats från östestniska dialekter. Ingrerna var å sin sida ett folk som bestod av votiska, karelska och andra finsk-ugriska element. I området bodde även en del ryssar, särskilt de ryska borgarna, hantverkarna och fiskarna i Ivangorod, och från senare delen av 1500-talet också lutherska finnar som flyttat in från Savolax och Viborgskarelen. När Ryssland styrde över området strävade den ryska ledningen efter att omvända lutheranerna till den ortodoxa tron.¹¹ Befolkningen i Kexholms län bestod av ortodoxa karelare. En finsk inflyttning till området ägde rum ungefär samtidigt som i Ingermanland.

1500- och 1600-talen var de stora religionskrigens tid. Religionen delade då upp människor i främmande och fientliga läger i större utsträckning än språk och nationalitet. Identiteterna i början av nya tiden var konstruerade

¹⁰ Livonica, II 172–173, E. Stenbock till Kristina 8.10.1651 m. bil., 12.2.1652 och 9.3, 23.4 och 3.5.1653 m. bil., G. Horn till rådet 5.9.1655 och 26.2.1656, SRA (FR 84, RA); Riksregistraturet (avskrift) 1652, f. 606–608, 610–611, 1654 (Karl X Gustav), f. 107, 1655, f. 161, RA. Beträffande Estland och Livland, se Seppo Zetterberg, *Viron historia* (Helsinki 2007), s. 195–207.

¹¹ Forsström, *Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana*, s. 8–32, 41–44; Heikki Kirkinen, 'Inkerin keskiaika ja uuden ajan alku vuoteen 1617', *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*, s. 35–66.

på basis av undersåtskap, stånd, kultur, språk, traditioner och religion; man kände samhörighet med den egna gruppen och dess värderingar genom att ta avstånd från främmande grupper. Vid sidan om ståndstillhörigheten spelade religionen en viktig roll som en förenande och åtskiljande faktor särskilt för allmogen, d.v.s. bönderna och andra ur de djupa, folkliga leden. Man kan bara tala om etnisk identitet i förmodern bemärkelse.¹²

Den ortodoxa befolkningen i Kexholms län och Ingermanland utgjorde ett stort problem för Sverige. Den betraktades, inte helt obefogat, som en potentiell rysk femtekolonn. Freden i Stolbova (1617) gav de munkar, bojare och borgare med hushåll som bodde i de nya svenska provinserna rätt att inom 14 dagar efter att fredsfördraget undertecknats flytta till Ryssland. Om de inte utnyttjade denna rättighet, skulle de bli svenska undersåtar. Församlingsprästerna och bönderna hade ingen sådan tillfällig rätt att flytta, utan de betraktades automatiskt som svenska undersåtar. Fredsfördraget innebar inte att de ortodoxa uttryckligen gavs rätt att utöva sin tro, men i praktiken tolkade svenskarna ändå det så. Att de grekisk-ortodoxa prästerna fick stanna kvar i de erövrade områdena innebar att Sverige inte hade för avsikt att utplåna den ortodoxa kyrkan och församlingarna. Att med tvång omvända människor var ingen metod som den svenska kronan använde sig av. Dessutom hade en sådan politik drivit de nya undersåtarna över till Ryssland och försvårat relationerna till grannlandet. I motsats till de övriga ortodoxa i de erövrade områdena utlovades invånarna i Ivangorod religionsfrihet och en egen kyrka och präster (där blev emellertid tillämpningen av religionsfriheten mest bristfällig).¹³

Gustav II Adolfs och regeringens politik syftade till att den ortodoxa befolkningen i de erövrade områdena ("sådant Barbariskt folk") med hjälp av

¹² Mika Sivonen, *"Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset". Uskonnollinen integrointi ja ortodoksisen vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702*, Bibliotheca Historica 111 (Helsinki 2007), s. 16–23, 48–83; Harald Gustafsson, 'The Eighth Argument. Identity, Ethnicity and Political Culture in Sixteenth-Century Scandinavia', *Scandinavian Journal of History* 2002, s. 91–113.

¹³ Forsström, *Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana*, s. 2–5; Rydberg och Hallendorff (utg.), *Sverges traktater med främmande magter V:1 (1572–1632)*, s. 248–250 (255); Riksregistraturet (avskrift) 1617, f. 388–389, Ivangorods privilegier 28.11, RA; K. R. Melander, *Kuvaus Suomen oloista vuosina 1617–1634* (Helsinki 1887), s. 201–202; Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 166; Pentti Laasonen, *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla?*, Historiallisia tutkimuksia 222 (Helsinki 2005), s. 16–18.

nya lutherska kyrkor och lutherska präster skulle ta avstånd från sin vidskeplighet och sin dyrkan av avgudar och omvända sig till den kristna tron, alltså lutherdomen. Det var förbjudet att omvända någon med våld. Kungen ville inte att de ortodoxa skulle skaffa präster från utlandet (Ryssland) för att ersätta präster som hade dött eller skulle dö. Finskspråkig religionsundervisning skulle fungera som en bro till lutherdomen. Kungen förbjöd präster från de erövrade provinserna och kandidater som önskade bli prästvigda att resa till Ryssland. Man skulle inte viga några nya präster innan man fick en egen metropolit, som motsvarade en biskop eller ärkebiskop, eller hittade någon annan lösning för området. På det här sättet ville Sverige bryta de ortodoxas kontakter med den ryska kyrkan och därigenom också med det ryska riket. Man ville alltså inte ta ifrån den ortodoxa befolkningen dess präster, men de fick inte gå i grannlandets politiska ledband. Kronan tog avstånd från ortodoxa präster och hoppades att man på något sätt skulle bli av med dem. Men man ville inte heller att den ortodoxa befolkningen p.g.a. frånvaron av församlingsliv skulle hamna i ett okristligt tillstånd.¹⁴

Ståthållaren på Kexholm, Henrik Månsson (Spåra), meddelade år 1624 till kungen att de ortodoxa fruktade att de skulle bli tvungna att överge sin tro eftersom en stor del av deras präster hade avlidit och kyrkorna hade förfallit. De s.k. diakerna, d.v.s. skrivare som inte var prästvigda, vågade inte bege sig till Ryssland för att bli prästvigda eftersom det var förbjudet. Ännu mindre vågade en präst från Ryssland komma över till den svenska sidan för att arbeta i en församling där. De ortodoxa var rädda för att deras barn skulle avskärmars från den kristna tron. Lutheraner ville de inte bli, och inte heller lyssna till lutherska präster. Henrik Månsson hoppades att kungen skulle reda ut den ortodoxa prästvigningsfrågan.¹⁵

Invánarna i det av prästbrist besvärade hakelverket Ivangorod (en med pålverk inhägnad förstad eller köping) bad vid årsskiftet 1624–1625 att Gustav Adolf skulle ge deras prästkandidater tillstånd att resa till Novgorod, där metropoliten skulle prästviga dem. Kungen gav inte något sådant löfte, men

¹⁴ *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid samlade af Johan E. Waaranen II, 1615–1618*, Samling af urkunder rörande Finlands historia V (Helsingfors 1878), s. 355–356; K. K. Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas regering* 1–9 (Åbo 1877–1887), s. 31–33; Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 165–167; Laasonen, *Novgorodin imu*, s. 26–29.

¹⁵ J. E. Waaranens avskriftssamling 2, Henrik Månsson till Gustav II Adolf 8.1.1624, RA; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas regering*, s. 87–88.

Ivangorodborna skulle bland ortodoxerna i Ingermanland få utse två personer som skulle vigas till präster och en person som skulle vigas till metropolit. Dessa män skulle först resa till Stockholm. Avsikten var naturligtvis att kungen och hans närmaste krets skulle försäkra sig om männens politiska pålitlighet. Kungen lovade bekosta deras resa till Konstantinopel. I denna tidigare huvudstad i Östrom, som nu stod under turkisk kontroll, skulle de vigas till sina ämbeten.¹⁶ Planen på att skaffa en egen metropolit från Konstantinopel var säkerligen inte bara ett tomt löfte från kungens sida. Men om den svenska kronan verkligen hade velat få en metropolit till Ingermanland borde den ha gått från ord till handling. Man måste visserligen komma ihåg att den aktivitet från Ingermanlandortodoxernas sida som planen förutsatte aldrig uppstod. Det finns inga uppgifter om att de skulle ha valt ut tre män.

År 1627 framkom det att över 50 invånare i Kexholms län hade rymt till Ryssland för att undkomma de ökande skatterna och prästbristen i församlingarna. Kungen påminde Henrik Månsson om sitt löfte om att låta ortodoxerna på kronans bekostnad skicka två män till Konstantinopel, där patriarken (en kyrklig person som hierarkiskt stod över en metropolit) skulle viga den ene av dem till biskop. På så vis skulle man få nya präster till länet. Ortodoxerna svarade Henrik Månsson att de tyvärr inte hade någon person som lämpade sig för biskopsämbetet.¹⁷ De finskättade bönderna var lika ovilliga att lösgöra sig från den ryska kyrkan och ge sig av till Konstantinopel som de ryska köpmännen i Ivangorod.

Ortodoxerna ville inte bryta sina kontakter med den ryska kyrkan och hamna under Konstantinopel. Det här förklarar deras märkliga ovilja att utnyttja kungens löfte för att få en egen metropolit från någon plats utanför Ryssland, såväl den här gången som senare under 1600-talet. Att lösgöra sig från Moskva och dess kyrka, vilket Sverige hoppades på, tilltalade inte den ortodoxa befolkningen. Bägge parter ansåg att det var det första steget mot lutherdomen. Följden blev brist på präster, även om det inte var något som man i Stockholm i första hand hade eftersträvat. Det här ledde å sin sida till

¹⁶ Livonica, II 67, B. Oxenstierna till regeringen 27.11.1638, bilagor: resolution av Gustav II Adolf 5.1.1625 (och förmyndarregeringens nästan överensstämmande svar till borgerskapet i Ivangorod 22.8.1634), SRA (FR 82, RA); Melander, *Kuvaus Suomen oloista vuosina 1617–1634*, s. 207–208.

¹⁷ Riksregistraturet (avskrift) 1627, f. 201–202, till Henrik Månsson 5.3, RA; K. K. Tigerstedts avskriftssamling 32, Gustav II Adolf till Henrik Månsson i mars 1629, NB; Laasonen, *Novgorodin imu*, s. 29–30, 33–34.

en avskärmning av de ortodoxa och till att de kände sig åsidosatta. Flyttningen till Ryssland tilltog. Sverige hade skapat sig ett bestående problem.

I februari 1630 såg Gustav II Adolf inte med blida ögon på att det i Kexholms län fortfarande fanns 17 ortodoxa präster och 48 kyrkor (d.v.s. 31 församlingar utan präster) men bara sex lutherska pastorer och åtta kyrkor. De ortodoxa prästerna måste ersättas med lutherska. Man fick inte använda sig av tvång, för att inte ge någon orsak att fly till Ryssland.¹⁸

Regeringen hade i sig inget emot att man skaffade en metropolit, bara man vände sig till Konstantinopel och inte till Ryssland. År 1633 beklagade sig representanter för den ortodoxa befolkningen i Kexholms län sig till regeringen i Stockholm över att fogdarna tvingade dem att överge sin tro och att de inte fick ta sig präster från Ryssland. Många kyrkor stod öde och befolkningen flydde till Ryssland. Representanterna anhöll om att få skaffa präster från Ryssland, så att deras kyrkliga och religiösa liv inte helt skulle utarmas. De beklagade sig också över fogden Johan Henriksson Kauranen, som tvingade människor som skulle vigas att göra det enligt luthersk sed och på olika sätt förtryckte och förnedrade ortodoxerna och deras präster.

I sitt svar till allmogen i Kexholms län den 23 september 1633 förbjöd regeringen alla tvångsåtgärder riktade mot den ortodoxa befolkningen och rekommenderade igen att de skulle skaffa sig en metropolit från Konstantinopel. Regeringen skulle godkänna den blivande metropoliten, men de sökande skulle själva bekosta vigningsresan till Konstantinopel. Eftersom regeringen meddelade sitt beslut till dem som lämnat in besväret och av allt att döma inte till myndigheterna (ståthållarna), kan man anta att det inte i någon särskilt hög grad bidrog till att rätta till missförhållandena.

På alla vinterting i norra Kexholms län år 1635 förbjöds sockenborna att skaffa sig präster från Ryssland. Förbudet förnyades på sommartingen. De som bröt mot det hotades med dödsstraff. Där kungjordes också att finska och ryska (ortodoxa karelare) bönder var skyldiga att delta i byggandet av en finsk (luthersk) kyrka och en prästgård i varje socken.¹⁹

Åtminstone på vissa håll i Kexholms län och i Ingermanland försökte myndigheterna och den lutherska kyrkan i början av 1630-talet tvinga på de ortodoxa sina egna kyrkliga förrättningar. Regeringens och myndigheternas

¹⁸ Riksregistraturet (avskrift) 1630, f. 214–217, till J. Skytte 9.2, RA.

¹⁹ K. G. Leinberg (red.), *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet* II (Helsingfors 1893), s. 53–56, 58–59; *Svenska riksrådets protokoll* III (1633) (Stockholm 1885), s. 181; Dombok, Kexholms läns domsaga (KO a 1), f. 129, 138–139, Kronoborg 20.1.1635 och

religionspolitik visade, trots att man försökte mjuka upp den, för de ortodoxa att de var andra rangens undersåtar i sin egen hemtrakt. Regeringens och myndigheternas förhållningssätt till de ortodoxa prästerna och församlingsverksamheten hade i jämförelse med 1620-talet t.o.m. skärpts en aning. Detta fick naturligtvis följder för flyttningsrörelsen österut.

Per Brahe förnyar kyrkopolitiken i Kexholms län

Greve Per Brahe d.y. var generalguvernör i Finland, Åland och båda Karelen (det till Finland hörande Viborgs län samt Kexholms län) åren 1637–1640/1641. Han skötte emellertid också finländska ärenden och tjänsteutnämningar efter att han återvänt till Stockholm och utnämnts till riksdrots. Ett av de områden som Brahe i egenskap av generalguvernör åtog sig att reformera var förhållandet till de ortodoxa invånarna.

Brahe uttalade sig misstänksamt och negativt om de ortodoxa invånarna ("ryssarna", till vilka även de finskättade ortodoxerna räknades). En betydande del av hans kritik var visserligen bara en del av tidens obligatoriska politiska liturgi. Enligt Brahe borde man närma ortodoxerna till lutherdomen med hjälp av det finska språket, genom att lära frivilliga ortodoxa präster att läsa den finskspråkiga lutherska katekesen skriven med kyrilliska bokstäver och med tiden också andlig litteratur avsedd för finnar. Avsikten var att de också skulle undervisa sina församlingsmedlemmar i lutherdomen. De ortodoxa prästerna i Kexholms län var antagligen som karelarna överlag, och hade inga större problem med det finska språket. En del av dem kunde de kyrkoslaviska bönerna och liturgierna bara utantill, utan att behärska det ryska språket.

Kronan började betala ut lön i form av spannmålstunnor eller pengar till de präster som agerade i enlighet med Brahes önskemål. Avsikten var fortsättningsvis att omvända ortodoxerna, men Brahe accepterade en samexistens med den ortodoxa kyrkan och förväntade sig att omvändningsförsöken skulle ge resultat på lång sikt. Därmed betraktade han på sätt och vis de ortodoxa präster som var villiga att samarbeta med kronan som likadana kronans tjänare och löntagare som de lutherska prästerna, för vars andliga arbete kronan visserligen betalade betydligt bättre. Den ortodoxa kyrkans

Sordavala 16.7.1635, RA; Länsräkenskaper, 6809 (Finlands kopiebok 1624–1655), f. 168–170, regeringen till allmogen i Kexholms län 23.9.1633, RA; Ständernas enskilda besvär, Allmogens besvär, Karelen, SRA, fotokopiorna i RA 4, Nr 2289–2290; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 42.

ställning som ett slags andra ”statskyrka” betonades också av att myndigheterna från början av den svenska tiden hade betraktat de ortodoxa prästernas och diakernas kyrkhemman som befriade från skatt. I beskattningen hade de ortodoxa kyrkomännen hela tiden behandlats som medlemmar av det andligaståndet. Det var bara regeringen som inte hade vetat hur man skulle förhålla sig till dem och om de alls skulle tolereras.²⁰

Ett bevis på att det var politiken och inte alls religionen som styrde Brahes förhållningsätt till ortodoxerna var hans sätt att hantera trolldomsålet mot sin prästgunstling Joakim Terentjov. Brahe hade gett Joakim i uppdrag att övervaka andra ortodoxa präster och deras undervisning, eftersom Joakim hade imponerat på generalguvernören med sitt intellekt. Joakim hade emellertid väckt ont blod bland de ortodoxa i norra Kexholms län inte bara i sin egenskap av representant för lutherdomen utan också genom att med hjälp av trolldom skaffa sig världslig mammon; dessutom lämnade hans äktenskapliga trohet ur ett kyrklig-sedligt perspektiv övrigt att önska. Att hålla en religiös handelsbod var inte enbart opportunistiskt, utan återspeglade ett folkligt tänkesätt. Avgörande för att rättsfallet uppstod var ändå antagligen att Joakim med sitt beteende hade gått över gränsen för vad som ansågs lämpligt och fick stormännen i lokalsamhället emot sig, bl.a. häradskrivaren Jefim Simonov.

På tinget i Kronoborg (Kurkijoki) år 1642 dömdes Joakim till döden. Domen gick vidare till hovrätten i Åbo. Den högsta förvaltningsmyndigheten,

²⁰ Per Brahe behandlade sin kyrkopolitik i flera brev till Stockholm: Kammarkollegium, Ämnessamlingar, Adeln och dess gods, Per Brahes registratur 1637–1640, SRA (FR 317, RA). K. K. Tigerstedt som inte kände till dessa brev har publicerat en samling med andra brev av Brahe i boken *Bref från Generalguvernörer och Landshöfdingar i Finland, förnämligast under Drottning Kristinas tid I* (Åbo 1869) och regeringens brev till Brahe i boken *Handlingar rörande Finlands historia kring medlet af 17:de århundradet* (Helsingfors 1849–1850). Den senaste undersökningen som omfattande behandlar Brahes kyrkopolitik är Laasonen, *Novgorodin imu*. Om löneutbetalningen till ortodoxa präster, se Östersjöprovinsernas räkenskaper, Kexholms län, Räkenskap för ordinarie räntor 1638–1641, f. 163–168, SRA (FR 317, RA); Länsräkenskaper, Ingermanland och Kexholms län, 9658 (verifikationsbok 1643), f. 344, 418–419, 421 och 9659 (landsbok 1644), f. 65–66, RA. Utbetalningen av lön fortsatte enligt länsräkenskaperna under flera år på 1640-talet. Om kyrkogods som var befriade från skatt, se *Bref från Generalguvernörer och Landshöfdingar i Finland*, s. 106–107; Riksregistraturet (avskrift) 1647, f. 318, till P. Kuhnoinen 25.9. och 1653, f. 170, till Mihail Cornelieson (Kornilov) 20.8, RA; *Asiakirjoja Karjalan historiasta 1500- ja 1600-luvulta I* (Joensuu 1987), s. 287, 291, 299, 324, 370, 372–373, 376, 380, II (1991), s. 55, 115, 339. Om Brahe se Erik Petersson, *Vicekungen. En biografi över Per Brahe den yngre* (Stockholm 2009).

riksdrotsen Per Brahe, som övervakade rättsväsendet, ingrep i fallet. Han meddelade hovrätten att han betraktade lokalsamhällets anklagelser mot Joakim som en ortodox konspiration, med vars hjälp de försökte göra sig av med en för dem besvärlig person för att kunna behålla sin vidskeplighet. Till sin karaktär var Brahe en *homo politicus*, och dessutom betraktade han trolldom bara som en produkt av en efterbliven tankevärld. Trosfrågorna var för honom sekundära i förhållande till politiken, även om de inte saknade betydelse. Tack vare Brahes ingripande fick Joakim tillbaka sin prästtjänst och sin lön.²¹

Som bekant delade drottning Kristina i slutet av 1640-talet och i början av 1650-talet generöst ut donationer till adeln. Fram till år 1654 hade hela det norra Kexholms län blivit donerat eller förlänat. De stora grev- och friherrskapen som beviljades här i början av 1650-talet utgjorde i lokala skatteenheter mätt 71 procent av den norra delen av länet.²² Skattedonationerna underminerade kronans ekonomi samt skattebasen och förutsättningarna för armén. Generalguvernören i Ingermanland, Karl Mörner, beklagade sig över detta till Kristina, tills han insåg att det inte lönade sig att driva på frågan.²³ Per Brahe, som igen blivit generalguvernör i Finland år 1648, beklagade sig över att skattedonationerna bidrog till det fiskala underskottet i hans förvaltningsområde och försvårade underhållet av soldater.²⁴ Som förvaltare tänkte Brahe alltså helt tvärtom i jämförelse med vad man kunde förvänta sig av någon som helhjärtat stödde adelsväldet. Skattedonationerna ledde också till att de ortodoxa prästernas spannmålstunnor avlägsnades ur utgiftsstaten för norra Kexholms län i slutet av 1640-talet, och det finns därefter inga omnämnanden om dem i länsräkenskaperna. Kammarkollegiums rödpenna

²¹ Dombok, Kexholms län (KO a 2), f. 146–151, Kronoborg 4.2.1642, RA; *Åbo Tidningar* 1792, Nr 16 och 1795, Nr 34–35 (<http://digi.lib.helsinki.fi>); *Bref från Generalguvernörer och Landshöfdingar i Finland*, s. 87–88, 90–95; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 52–63.

²² Mauno Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat* I, Historiallisia tutkimuksia 48:1 (Helsinki 1956), s. 57 och passim. Se även Robert Swedlund, *Grev- och friherrskapen i Sverige och Finland. Donationerna och reduktionerna före 1680* (Uppsala 1936).

²³ Livonica, II 171, K. Mörner till Kristina 11.11, 12.11, 12.12.1645 och 5.1, 20.8 och 19.10.1646, SRA (FR 83, RA).

²⁴ *Bref från Generalguvernörer och Landshöfdingar i Finland*, s. 122–124, 148–149, 152–153. Som donatarie var Brahe ivrig att höja böndernas räntor. Se Antti Kujala, *The Crown, the Nobility and the Peasants. Tax, Rent and Relations of Power*, Studia Historica 69 (Helsinki 2003), s. 64–67.

strök också flera andra löner och belöningar ur Kexholms läns utgiftsstat. Brahe torde inte ens ha känt till att de präster som var lojala till kronan lämnades vind för våg, eftersom Kexholms län inte hörde till hans generalguvernörskap 1648–1651/1654. Om man beaktar att Ryssland inledde krig mot Sverige år 1656, kan man notera att den svenska kronan övergav sina allierade vid en mycket ofördelaktig tidpunkt.

Syftet med Brahes politik var att omvända alla ortodoxa invånare, om än med milda metoder och med hjälp av samarbete. De ortodoxa i Kexholms län underordnade sig enbart p.g.a. yttre tvång, i de fall de stannade kvar och inte flyttade till Ryssland. Att många ortodoxa var redo till landsförräderi efter att kriget brutit ut visar att den svenska kronan hade misslyckats med att vinna majoritetens hjärtan. Ett bevis på de gångna decenniernas motvilliga underordnande var häradskrivaren och den lokale förtroendemannen Jefim Simonovs frivilliga avhopp till ryssarna. Han assisterade också dem som år 1656 belägrade Kexholm. Han hade visserligen knappast något val om han ville undgå att bli torterad och kanske mista livet, vilket kunde drabba nyckelpersoner som varit i svensk tjänst och blivit tillfångatagna.²⁵

Regeringen såg till att Joakim Terentjovs son Aleksej tilldelades ett betydande stipendium för sina studier vid akademien i Åbo för att han skulle kunna gå i sin fars fotspår. Aleksej rymde emellertid till Ryssland och lät sig prästvigas av patriarken Nikon i Moskva. Han var tillräckligt dumdristig eller trotsig för att återvända över gränsen år 1652, och hamnade i fångenskap på Kexholms slott. Att han låtit prästviga sig i Ryssland var inte en lika försvarande omständighet som att han avlagt trohetsed till patriarken i Moskva och svikit svenskarnas förtroende.²⁶ De här två exemplen visar att Sverige med tjänster och pengar också av sina lokala förtroendemän bara lyckades köpa trohet utan verklig hängivenhet.

Superintendenten Stablius reformer

Rikskanslern Axel Oxenstierna såg år 1641 till att tjänsten som superintendent i Narva gick till esttysken Henricus Stahlius (Heinrich Stahell). Den

²⁵ Landshövdingen i Viborgs och Nyslotts län till K. M:t, vol. 1, förhörprotokoll 11.7.1656, SRA (FR 59, RA).

²⁶ Riksregistraturet (avskrift) 1643, f. 137–139, till E. Gyllenstierna och Kammarkollegium 7.10, RA; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 62–63; Livonica, II 172, Erik Stenbock till Kristina 6.10.1652, SRA (FR 84, RA); K. K. Tigerstedts avskriftssamling 7, Nikons fullmakt till Aleksej, NB.

som Per Brahe hoppades skulle få befattningen stämplades av rådet som en oduglig drickare, vilket var smutskastningspolitik av värsta slag. På så vis blev den teologiskt framstående men samtidigt makthungrige och intolerante Stahlius superintendent, en post som motsvarade en biskopstjänst.²⁷

Avsikten var att Stahlius skulle följa ungefär samma politik i förhållande till de ortodoxa i Ingermanland som Brahe tillämpade i Kexholms län. Själv föreställde han sig att han skulle kunna fungera som en metropolit inom den ortodoxa kyrkan i Ingermanland och föreslog för regeringen år 1641 att han skulle få en sådan utnämning. Regeringen hade 1640 bestämt att superintendenten skulle kunna viga inhemska män till ortodoxa präster efter att kandidaternas politiska tillförlitlighet hade utretts i Stockholm och de religiösa aspekterna granskats i Narva. På denna grundval blandade sig Stahlius i utnämningen av ortodoxa präster.

Den sista oktober 1642 gick Stahlius in i den ortodoxa kyrkan i Ivangorod under pågående gudstjänst. Enligt egen utsaga gjorde han ett inspektionsbesök och ville överlämna en luthersk katekes, skriven på kyrkoslaviska. Församlingsborna i Ivangorod tolkade besöket som att de skulle fräntas rätten att utöva sin tro. Det uppstod ett stort tumult. Regeringen bestämde att de som orsakat oroligheterna skulle straffas, vilket också skedde. Per Brahe ansåg att man måste gå försiktigt fram, och att man bara kunde hoppas på att omvända unga människor. Enligt Axel Oxenstierna var Ivangorodborna förrädare och borde förflyttas. En kort tid före oroligheterna hade rådet bekräftat Ivangorods privilegier och bestämt att hakelverket tills vidare skulle få finnas kvar på sin dåvarande plats, men nu tog sakerna en för Ivangorodborna beklaglig vändning. De tvångsförflyttades bara några år senare.

De biskopsvisitationer som företogs av biskopen i Viborg och Stahlius i de finskättade ortodoxa församlingarna i Ingermanland och Kexholms län skedde utan störningar. Folket gick lydigt med på förhör och undervisning i katekesen. Bönderna hade sämre självkänsla än de ryska stadsborna i Ivangorod. Den ortodoxa befolkningen i Ingermanland ålades att från år 1623 betala kyrktionde till den lutherska kyrkan, men man började aldrig bära upp tiondet. Från år 1639 gällde betalningsskyldigheten också lönen för en luthersk präst. Åren 1642–1651 blev de ortodoxa i Ingermanland tvungna att betala honom också för de kyrkliga förrättningarna, trots att dessa sköttes av de egna prästerna. Stahlius bestämde att de ortodoxa prästerna fick förrätta

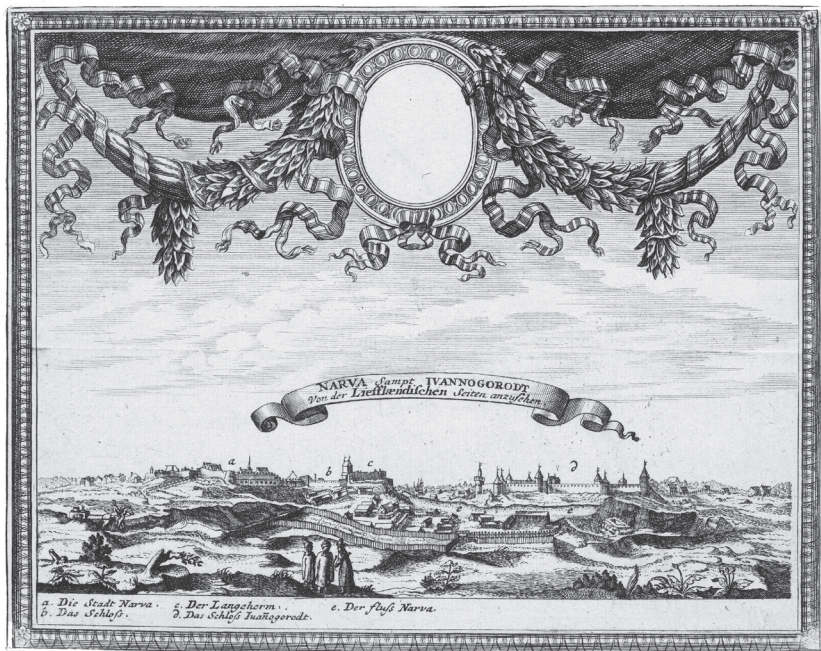
²⁷ *Svenska riksrådets protokoll* VIII (1640–1641), s. 34–35, 658, 661, 665.

dop, vigslar och begravningar endast med tillstånd av en luthersk präst. För att läsa den lutherska katekesen fick de ortodoxa prästerna spannmålstunnor och skattefri kyrkojord.²⁸

Förhållandet mellan Stahlius och Ivangorodborna försämrades år 1645. Frågan var vem som skulle få verka som präster för invånarna i Ivangorod.²⁹ Drottning Kristina bestämde vid årsskiftet 1645–1646 att Ivangorodborna måste lämna sina hem och flytta till Narva, väster om Narvafloden. Den officiella orsaken var att fästningarnas vallgravar skulle byggas på den plats där deras köping låg. Ivangorodborna underkastade sig beslutet och följde det. De utlovades frihet att utöva sin religion och två platser i rådet i Narva. Enligt en förteckning från 1640 fanns det då ungefär 300 köpmän och yrkesutövare i Ivangorod, alla ryssar. Sammanlagt var antalet invånare 1641–1642 uppskattningsvis omkring 700 (i Narva 1 100 och i Nyen 900). Ivangorod var ett fullt livskraftigt litet stadssamhälle (köping eller förstad). Till sin stora olycka var det beläget i ett rike med en annan religion och under fel sekel. Man behöver inte ha en särskilt livlig fantasi för att anta att Ivangorodborna straffades för oroligheterna några år tidigare och att man ville lösa upp deras ortodoxa samhälle och ställa dem under Narva stads och kyrkans kontroll. Kanslern Oxenstierna hade nämnt en sådan nödlösning genast efter kyrkoro- ligheterna år 1642.

²⁸ Livonica II 170, E. Gyllenstierna till regeringen 12.11 och 26.11.1642 m. bil. och 24.3.1643 (2 brev) m. bil., SRA (FR 83, RA); K. K. Tigerstedts avskriftssamling, H. Stahlius brev till regeringen 1641–1646 och hans instruktion till de ryska prästerna, i arkivenheterna 7 och 9, NB; *Svenska riksrådets protokoll* VIII (1640–1641), s. 271, 278–279, 418–420, IX (1642), s. 424, 486; Matthias Akiander (red.), *Bidrag till kännedom om Evangelisk-lutherska Församlingarne i Ingermanlands stift* (Helsingfors 1865), s. 13, 29–30; Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 178–208; Forsström, *Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana*, s. 139–143; Melander, *Kuvaus Suomen oloista vuosina 1617–1634*, s. 215–217; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 65–66, 75, 78–79; Piret Lotman, 'Ingermanlands kyrkliga utveckling från superintendenturens inrättande till svensk-ryska kriget 1640–1657', *Stat – kyrka – samhälle. Den stormakstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*, Studia Baltica Stockholmiensia 21 (Stockholm 2000), s. 89–90, 94, 112–133; Riksregistraturet (avskrift) 1623, f. 65–67, till Anders Eriksson (Hästehufvud) och Erik Andersson (Trana) 29.5, RA; Länsräkenskaper, Ingermanland och Kexholms län, 9685 (verifikationsbok 1652), f. 134 och 9687 (landsbok 1653), f. 918, RA. Om kyrkopolitiken i Ingermanland, se också Alvin Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, Studia Historico-Ecclesiastica Upsalensia 23 (Uppsala 1973).

²⁹ K. K. Tigerstedts avskriftssamling 9, H. Stahlius till Kristina 23.4.1645, NB.

Narva och Ivangorod. Kopparstick av Johann Stridbeck d.y. (1665–1714). Museiverket.

Beslutet om att låta flytta invånarna i köpingen i Ivangorod hade fattats över huvudet på generalguvernör Mörner, men han hade inget annat val än att verkställa det.³⁰ Mörner hade en ännu toleranter inställning till ortodoxerna och deras tro än Brahe och hade gärna sett att den ortodoxa kyrkan tydligare fick rollen av en andra statskyrka, men regeringen tog ingen notis om hans förslag. Mörners välvilja gentemot ortodoxerna berodde i stor utsträckning på maktkampen mellan honom och Stahlius.³¹

³⁰ Livonica, II 171, K. Mörner till Kristina 16.2.1646 och II 68, utredning om hakelverket i Ivangorod 23.6.1640, SRA (FR 83, RA); Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 81–87, 119–120, 214–215; K. K. Tigerstedts avskriftssamling 7, H. Stahlius till Kristina 3.2 och 5.2.1646, NB; *Svenska riksrådets protokoll XI* (1645–1646), s. 141, 433; *Bidrag till kännedom om Evangelisk-lutherska Församlingarne i Ingermanlands stift*, s. 17–20; Forsström, *Kuvas Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana*, s. 67–68; Lotman, 'Ingermanlands kyrkliga utveckling från superintendenturens inrättande till svensk-ryska kriget 1640–1657', s. 125. Om Ivangorod, se även A. Soom, 'Ivangorod als selbständige Stadt 1617–1648', *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 1935 (Tartu 1937).

³¹ Livonica, II 171, K. Mörner till Kristina 2.9.1650 m. bil., SRA (FR 84, RA).

Den källutgåva som Matthias Akiander redigerade år 1865 innehåller många handlingar som visar på Stahlius och regeringens njugga inställning till ivangoroderna på 1640-talet och i början av 1650-talet. Samtidigt förblev de gamla besluten om att präster kunde vigas av en metropolit vigd utanför Ryssland i princip i kraft. Det samma gällde beslutet att personer som prästvigts i Ryssland inte fick utöva prästyrket.³² Behandlingen av invånarna i Ivangorod är ett mycket talande exempel på en helt misslyckad dialog mellan överhet och undersåtar.

Estniskan Piret Lotman anser att det grundläggande problemet var att den ryska ortodoxa tron inte accepterade andra religioner och inte kunde anpassa sig till en tillvaro sida vid sida med lutherdomen.³³ Det dåtida Sverige var visserligen inte särskilt mycket tolerantare, men man hade inte råd att inleda en direkt svärdsmission. Pentti Laasonen har å sin sida med framgång ifrågasatt och mildrat 1800-talets bild av det svenska förtrycket av den ortodoxa befolkningen, men samtidigt förringar han en aning de repressiva dragen i den här politiken. Ivangorodborna var de mest förtryckta eftersom de var ryssar och som stadsbor vana vid att aktivt försvara sina rättigheter. Dialogen med överheten upphörde alltid i den stund undersåtarna började sätta sig på tvären. Kronan förutsatte att det var den som bestämde villkoren och begränsningarna för dialogen. Under de förutsättningarna kunde man lyssna till undersåtarna och därmed binda dem vid besluten. Förtrycket berodde delvis på superintendenten Stahlius som p.g.a. sina auktoritära metoder hamnade i konflikt med såväl generalguvernörerna som med svenskarna och tyskarna i Narva och de ortodoxa. I Kexholms län (och uppenbarligen också på den ingermanländska landsbygden) uppstod färre konflikter, eftersom bönderna var mer benägna att underordna sig eller fly än att göra motstånd och dessutom följde biskopen i Viborgs stift Per Bjugg³⁴ och prästerskapet regeringens måttfulla omvändningspolitik mer än superintendenten i Narva gjorde.

³² *Bidrag till kännedom om Evangelisk-lutherska Församlingarne i Ingermanlands stift*, s. 15–31.

³³ Lotman, 'Ingermanlands kyrkliga utveckling från superintendenturens inrättande till svensk-ryska kriget 1640–1657', s. 87–134, särskilt s. 125–134.

³⁴ Bjugg var ganska negativt inställd till ortodoxerna, men regeringen uppmanade honom att följa Brahes kyrkopolitik och avhålla sig från tvångsåtgärder. *Finska kyrkohistoriska samfundets protokoll och meddelanden 1892–1897* II (Borgå 1902), s. 99–112; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 77–78, X–XVII.

Beskattning, missväxt och flyttningsrörelser

Vid sidan om religionsfrågorna drev också den nya statliga överhetens skatter och de upprepade nödåren den ortodoxa befolkningen i Ingermanland och Kexholms län till Ryssland. Fältherren Jakob De la Gardie arrenderade Nöteborgs och Kexholms län av kronan åren 1618–1629. Med några undantag fick han själv uppbära skatterna i området och fick själv avkastningen av kronans egendom. Dessutom fick han exportera sina varor till utlandet utan att betala tull. Arrendesumman var lägre än områdets avkastning i skatter och andra inkomster. På så vis betalade kronan av på sina skulder till De la Gardie. I alla erövrade områden höjdes skatterna efter att invånarna efter kriget återvänt till sina gårdar och fått i gång jordbruket. Dessutom införde kronan i mitten av 1620-talet den s.k. statieskatten, som inledningsvis var avsedd för att bekosta inkvarteringen av trupper. Också andra områden i Ingermanland arrenderades ut till adelsmän på 1620-talet, vilka tillsammans med sina fogdar utnyttjade bönderna för att skapa sig en förmögenhet.³⁵

Kammaren under ledning av Johan Skytte hade fått uppfattningen att De la Gardie hade blivit rik på kronans bekostnad och att det område han arrenderade var en verklig kornbod. Efter att ha blivit generalguvernör i Livland försökte Skytte i början av 1630 att få invånarna i Kexholms och Nöteborgs län att gå med på att leverera det ifrågavarande årets skatter i förskott, senast på våren, sommaren eller i början av hösten. En del av skatten skulle betalas i form av hårt bröd (suckariebröd) för fälttåget i Tyskland. Det visade sig vara omöjligt för bönderna att helt uppfylla avtalet, som de hade tvingats till i strid med kungens instruktioner. Kort efter detta gjorde kronan, med hjälp av Skytte, ett långvarigt avtal med några holländare som gav dessa rätt att arrendera Ingermanland och Kexholms län och få räkna sig till godo också 1630 års skatter som redan hade reserverats för kronans behov. Det var en omöjlig ekvation som baserade sig på uträkningar som Skytte senare erkände var ”okristliga”. Att genom köp skaffa fram det spannmål som kronan skulle få av holländarna var problematiskt eftersom städerna i Estland och Livland vägrade samarbeta med dessa och bojarerna i Ingermanland hade ett högt pris. Bönderna tog å sin sida undan spannmål för sina egna behov – vad hade de annars levt av? – och grävde hellre ned sin spannmål i jorden än sålde den

³⁵ Erkki Kuujo, *Taka-Karjalan verotus v:een 1710*, Historiallisia tutkimuksia 52 (Helsinki 1959), s. 62–69; Arvi Korhonen, *Eerikki Antinpoika* (Porvoo – Helsinki 1953), s. 79–129. Om skattearrendet, se Mats Hallenberg, *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635* (Lund 2008).

eftersom de var oroade över kopparmyntets värdeminskning: de trodde att kopparmyntet till slut skulle bli helt värdelöst. Då holländarna inte lyckades utverka kredit för sitt orealistiska projekt och inte heller kunde leverera den tre månaders brödleverans som Skytte ålagt dem, sade Gustav II Adolf upp arrendekontraktet. Resultatet av det här fiaskot blev att böndernas skattebörda ökade och att skatterestantierna växte.³⁶

Bönderna och den övriga landsbygdsbefolkningen i Kexholms län började flytta till Ryssland redan på 1620-talet. Den södra delen av länet förfinskades och lutheraniserades under kriget och efter freden i Stolbova. Utflyttningen från den ortodoxdominerade norra delen av länet tog på allvar fart åren 1626–1627, vilket säkerligen till stor del berodde på den allt strängare beskattningen och inrättandet av stadieskatten. Följande topp inföll åren 1631–1633 (eller –1635). Skyttes delvis framgångsrika försök att öka skatteintäkterna förklarar i hög grad denna utflyttning. Man måste förstås också komma ihåg de begränsningar som den svenska överheten skapade då det gällde den ortodoxa befolkningens möjligheter att utöva sin tro (prästbristen och favoriserandet av lutherdomen). Dessutom utövade de ryska bojarerna, klostren och de trosbröder som redan flyttat till Ryssland en dragningskraft. De som flyttade till Ryssland fick också en tidsbestämd skattefrihet. Och flyttningsrörelsen hade inte blivit så omfattande om inte svedjebönderna hade haft så lätt att lämna sin hembygd och börja ett nytt liv i det andra landet: de behövde ju bara ta med sig sina djur och sitt lösöre. De som idkade åkerbruk var bundna till sin odlingsmark, men det gällde inte svedjebönderna i östra Finland och i de östliga erövrade provinserna.³⁷

³⁶ Livonica, II 64–66, flera av J. Skyttes brev till kungen och rådet åren 1630–1633 fungerar som huvudkälla i avsnittet, särskilt ett brev till kungen 6.7.1630 (II 64, också undertecknat av två övriga personer), SRA (FR 81–82, RA); *Svenska riksrådets protokoll* III (1633), s. 242, IV (1634), s. 114, V (1635), s. 135–136, 144, VI (1636), s. 691–692, 708–712; Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 37–44, 48–49. På basis av den undersökning av Kuujo som nämndes i föregående referens är det uppenbart att kronan ökade skattebördan för invånarna i Kexholms län i början av 1630-talet. Man drog däremot inte åt skruvarna under 1630- och 1640-talen förutom då det gällde dagsverken och olika skyldigheter.

³⁷ Riksregistraturet (avskrift) 1623, f. 23–25, till Rysslands storfurste Michail Romanov 27.3, RA; Livonica, II 170, E. Gyllenstierna till Kristina 28.5.1644, SRA (FR 83, RA); Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 86–91, XXVII–XXIX; Erkki Kuujo, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana* (Helsinki 1963), s. 54–58; Heikki Kirkinen, 'Karjalan historia juurista Uudenkaupungin rauhaan', *Karjalan kansan historia* (Porvoo – Helsinki – Juva 1994), s. 165–168.

Även i Polen och Litauen kände man av dragningskraften från Ryssland. Också därifrån flydde ortodoxa bönder av religiösa och ekonomiska skäl (livegenskap) över gränsen. I Polen var man bitter över att Ryssland erbjöd rymlingarna en fristad.³⁸

Också dåliga skördar och missväxt bidrog från år 1632 till utflyttningen till Ryssland. Eftersom flyttningsrörelsen inleddes redan på 1620-talet, då skördarna var tillfredsställande, kan man dra slutsatsen att den ökande skattebördan och den religiösa diskrimineringen utgjorde de faktorer som drev ortodoxer från den svenska sidan över till Ryssland. Den s.k. lilla istiden innebar långt in på 1600-talet ett ofördelaktigt klimat för jordbruk. På 1630- och 1640-talet inföll flera svåra nödår.³⁹ Missväxterna ökade viljan att flytta och bidrog till toppar i flyttningsrörelsen. Man tvekade att öka skatterna, och den religiösa diskrimineringen var lindrig, eftersom svenskarna fruktade att allt för hårda tag skulle driva ut den ortodoxa befolkningen ur landet. Men den mildare politiken fick ändå för Sveriges del ett dåligt resultat.

I Kexholms län ledde böndernas gemensamma ansvar för socknens skatter, det årliga fastslagandet och granskningen av skatterna för varje gård med hjälp av uppskattning och användningen av befolkningen i befästningsarbetena på Kexholm till att utflyttningen ökade. Man måste visserligen komma ihåg att invånarna i länet själva år 1618 hade bett om att beskattningen också i fortsättningen skulle basera sig på kollektivt ansvar och årlig uppskattning. Då det gällde nivån på beskattningen blev de inte tillfrågade. Ju fler skattebetalare som försvann, desto tyngre blev den kollektiva skattebördan för dem som stannade kvar, och de lockades i sin tur att ge sig av. Under de svåraste nödåren blev kronan ändå tvungen att lätta på skattebördan.⁴⁰ Stormaktens fiskala behov gjorde det i varje fall omöjligt att tillämpa en mild beskattning på nya invånare. Med hjälp av beskattningen skapade sig Sverige ett likadant olösligt utflyttningsproblem i de erövrade provinserna som hade varit resultatet av rikets kyrkopolitik.

³⁸ V. O. Kliuchevsky, *A Course in Russian History: The Seventeenth Century* (Armonk – London 1994), s. 108–116; Philip Longworth, *Alexis: Tsar of All the Russias* (London 1984), s. 37.

³⁹ Om nödåren i Kexholms län på 1630- och 1640-talen, se Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 21–26.

⁴⁰ Livonica, II 170, E. Gyllenstierna till regeringen 26.10.1643, SRA (FR 83, RA); *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid*, s. 335; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 12–26, 88–89; Kuujo, *Taka-Karjalan verotus v:een 1710*, s. 62–110.

Man har uppskattat att antalet ortodoxa personer som flyttade från Kexholms län åren 1617–1650 var ca 15 000, och främst p.g.a. Karl X Gustavs ryska krig (1656–1658) under decenniet 1651–1660 omkring 14 000 personer.⁴¹ Det var fråga om en synnerligen stor befolkningsförlust, eftersom invånarantalet i länet efter de senare decenniernas befolkningsökning och den lutherska inflyttningen år 1690 var ungefär 50 000, och bara i den norra delen av länet, där det före kriget fanns flest ortodoxa invånare, ungefär 41 000.⁴² Till följd av kriget blev det nordliga Kexholms län nästan helt lutherskt. Bara i de östligaste socknarna fanns det en betydande ortodox befolkning.

Ingermanland och Kexholms län drog i stället likt en magnet till sig svedjebönder och obesuttna från Viborgskarelen och Savolax. I De la Gardies arrendekontrakt (1618) bestämdes att de som därtills flyttat in till Kexholms och Nöteborgs län skulle få stanna kvar. Östfinska drängar som befriats från sina anställningsförhållanden fick också i fortsättningen flytta till områdena. Det gällde emellertid inte bönderna.⁴³ Kronan ville inte att det skulle bli brist på skattebetalare och blivande soldater i det viborgska ståthållarskapet. Man tillämpade inga utskrivningar i de erövrade provinserna, inte ens bland den lutherska befolkningen, trots att kronan politiskt sett hade kunnat lita på dem på ett annat sätt än på de tidigare ryska undersåtarna. Kronan försökte balansera mellan de behov som fanns i östra Finland och i de erövrade provinserna.

Nödåren i anslutning till lilla istiden, skattehöjningarna och utskrivningarna under Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna samt dragningen till svedjeländen i öster drev tusentals invånare i Viborgskarelen och Savolax att flytta till Ingermanland och Kexholms län samt även till Estland och Livland. De ortodoxa invånarnas utflyttning och herrgårdsekonomin i Ingermanland och Baltikum skapade bättre förutsättningar för de östfinska immigranterna än vad Finland kunde erbjuda. Om inte släktingar till de utflyttade ortodoxerna började använda deras gårdar, lät kronan någon obesutten eller någon lutheran från Finland ta över jordbruket på ödegården. Den lutherska befolk-

⁴¹ Uppgifter som Veijo Saloheimo haft vänligheten att tillstålla mig; Jussi T. Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla*, *Studia Historica Jyväskyläensia* 10 (Jyväskylä 1972), s. 282–283.

⁴² Kimmo Katajala, *Säätyläisiä ja nousukkaita. Veronvuokraus osana Käkisalmen läänin sääty-yhteisöä vuosina 1683–1700*, *Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja* 95 (Joensuu 1990), s. 19–21.

⁴³ *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustav II Adolfs tid*, s. 361.

ningens andel i de sydliga socknarna i den norra delen av Kexholms län var på 1650-talet redan ca hälften. På andra håll var den visserligen mindre.⁴⁴

Det fanns desertörer överallt i Finland, men allra mest i Savolax och i Viborgskarelen, som gränsade till de erövrade provinserna. Situationen förblev sådan så länge som utskrivningssystemet var i bruk. Att desertera var en protest, men östfinnarna lockades också av möjligheten att på ett enkelt sätt flytta över till de erövrade provinserna och börja ett nytt liv. De desertörer som flydde dit hade goda chanser att undgå kontakt med militärmyndigheterna. Kronan hade inga medel att minska deserteringen bland östfinnarna, än mindre att få slut på den.⁴⁵

På tingen i den norra delen av Kexholms län åren 1634 och 1635 förbjöds man att i sin tjänst ta en desertör som skrivits ut som knekt. Den som bröt mot förbudet hotades med dödsstraff.⁴⁶ År 1639 skrev regeringen till guvernören i Estland, Philip Scheduling, att de finska desertörer, bönder och drängar som kommit dit och tagit tjänst på gårdarna alla hade flytt undan utskrivningarna och måste skickas tillbaka till Finland. Förbudet att ta finländare i sin tjänst utvidgades året därpå till Livland. I Ingermanland behövde man inte vara lika drastisk, men fogdarna på de ingermanländska gårdarna fick inte sända sina finska underlydande att värva mer folk från Finland. Behovet av arbetskraft i Ingermanland var uppenbarligen särskilt brännande, och dessutom hade den svenska högadeln land där (skattedonationer).⁴⁷

Regeringen bekymrade sig konstant över den olagliga finska utflyttningen till Ingermanland och Kexholms län och bestämde år 1642 att desertörer och bönder som kommit dit utan tillstånd från sin husbonde eller kronan skulle skickas tillbaka. En bonde, piga eller dräng måste lagligt få avsked från sin gård eller sin anställning, vilket naturligtvis förutsatte att alla restantier

⁴⁴ Kuujo, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana*, s. 59–65; Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla*, s. 322.

⁴⁵ Villstrand, *Anpassning eller protest*, s. 143–292.

⁴⁶ Dombok, Kexholms län (KO a 1), f. 109, 120, 129, 138, Joukio 5.5.1634, Kronoborg 20.1.1635 och Sordavala 25.8.1634 och 16.7.1635, RA.

⁴⁷ Riksregistraturet (avskrift) 1639, f. 129–130, 2.11, RA; K. K. Tigerstedts avskriftssamling 7, regeringen till B. Oxenstierna 4.8.1640, 42, K. Mörner till A. Oxenstierna 29.10.1641, NB; Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, s. 26. I och med att tullarna i Nyen var mycket lägre än i Sverige och Finland kunde man där sälja spannmål med stor vinst. Den möjligheten utnyttjades av innehavarna av donationerna i Ingermanland och av grev- och friherrskapen i Kexholms län. K. K. Tigerstedts avskriftssamling 7, K. Mörner till M. G. De la Gardie 19.2.1651, NB.

och åtaganden först var skötta. En del desertörer bestraffades som varnande exempel.⁴⁸ I praktiken var det omöjligt att följa bestämmelsen förutom i vissa enskilda fall. När flödet av ortodoxer över gränsen inte avtog behövdes ny arbetskraft. Kronan lyckades förhindra utflyttningen av finska bönder, tjänstefolk och desertörer till de från utskrivningar befriade östra provinserna i lika liten utsträckning som den förmådde kontrollera utflyttningen av ortodoxa invånare från de erövrade provinserna.

Dialogen med de ortodoxa köpmännen i den norra delen av Kexholms län

Generalguvernören i Livland, Finland eller Ingermanland höll några gånger ett möte med representanter för de kexholmska socknarna om de nya bördorna som kronan önskade att invånarna skulle åta sig och som de övertalades att gå med på. Generalguvernör Skytte förhandlade och kom överens med företrädarna för Kexholms och Nöteborgs län om att baka hårt bröd 1630.⁴⁹ Per Brahe misslyckades år 1639 i sina försök att få de ortodoxa invånarna i Kexholms län att ställa upp soldater.⁵⁰ Generalguvernör Gyllenstierna ingick åren 1643–1644 ett avtal med representanter för länet om att man i stället för skyldigheten att arbeta på befästningsarbetena på Kexholm skulle underhålla soldater för ändamålet.⁵¹ Det vore alldeles för högtidligt att tala om dessa enskilda förhandlingar som lantdagat, men de fyllde ändå den uppgiften då det gällde att få allmogen att gå med på olika skyldigheter. Då det före 1650-talet i Kexholms län inte fanns några andra inflytelserika ståndsgupper än de ortodoxa bönderna och köpmännen, insåg regeringen fakta och förhandlade med dem.

Som bekant försökte den svenska kronan koncentrera handeln till städerna för att kunna beskatta den. Det var förbjudet att ägna sig åt ”landsköp”, d.v.s. handel på landsbygden. Många bönder i Kexholms län ägnade sig ändå av tradition åt landsköp, vilket inte förbjudits av den ryska överheten. I länets

⁴⁸ Riksregistraturet (avskrift) 1642, f. 519–521, till E. Gyllenstierna 20.9, RA; K. K. Tigerstedts avskriftssamling 22, K. Mörner till Kammarkollegium 28.1.1642, NB.

⁴⁹ Livonica, II 64, J. Skytte till Gustav II Adolf 12.1 o. 24.1.1630 m. bil., SRA (FR 81, RA).

⁵⁰ Kammarkollegium, Per Brahes registratur 1637–1640, till regeringen 9.3.1639, SRA (FR 317, RA).

⁵¹ Livonica, II 170, E. Gyllenstierna till regeringen (Kristina) 27.3 och 22.8.1643 och 16.2, 30.3, 17.8 och 29.9.1644, SRA (FR 83, RA).

nordligaste socknar var landsköpet rentav nödvändigt, eftersom jordbruket inte gav tillräckligt mycket avkastning för att man skulle kunna försörja sig.⁵² Av politiska skäl, för att hålla ortodoxerna nöjda och hejda utflyttningen blev Gustav II Adolf ändå tvungen att tillåta att de ortodoxa köpmännen även i fortsättningen fick bo på landsbygden, ägna sig åt landsköp och bege sig på handelsresor till Ryssland och Stockholm. Landsköpmännen slog sig inte ned i Sordavala och Salmis som i början av 1630-talet grundats enkom för dem, och dessa blev inga städer. I sitt svar på ett besvär från invånarna i Kexholms län år 1633 försäkrade regeringen att man visserligen fick flytta till städerna, men att det inte var obligatoriskt.⁵³

År 1642 inkrävde generalguvernören i Ingermanland Gyllenstierna ett löfte från de mest betydande landsköpmännen i Kexholms län att de skulle slå sig ned i städerna i länet (i Sordavala, Salmis och Taipale, som skulle grundas på nytt) och upphöra med sina seglatser till Stockholm. Köpmännen fann sig inte i detta, utan sände företrädare till Stockholm. De vågade inte direkt be om att landsköpet skulle tillåtas, men fick tillstånd av förmyndarregeringen att fortsätta segla till Stockholm, vilket regeringen inte heller tills vidare hade tänkt hindra dem från att göra. Den ville hålla invånarna i länet nöjda, så att utflyttningen inte skulle öka. Också p.g.a. nödåren var det viktigt att blidka invånarna. Gyllenstierna ansåg att regeringen dragit mattan under fötterna på honom. Enligt honom tog beslutet död på köpmännens vilja att flytta till de nya städerna. Men någon sådan vilja hade köpmännen antagligen aldrig haft. Under de följande åren försökte regeringen ändå få dem att flytta till städerna, även om alla inte höll sitt löfte till myndigheterna.⁵⁴

År 1646 trädde en ny handelsförordning i kraft. Invånarna i Kexholms län skulle få sälja sina varor i Viborg, Kexholm, Nyen eller någon annan stad.

⁵² Ännu år 1653 kunde i Suojärvi och Pielisjärvi inte bära upp skatter i form av spannmål utan bara som pengar, eftersom man inte odlade någon säd. Riksregistraturet (avskrift) 1653, f. 84, ordning om stationen i Kexholms län 27.4, RA.

⁵³ Riksregistraturet (avskrift) 1627, f. 201–202, till Henrik Månsson 5.3, 1630, f. 214–217, till J. Skytte 9.2, RA; Länsräkenskaper, 6809 (Finlands kopiebook 1624–1655), f. 168–170, regeringen till allmogen i Kexholms län 23.9.1633, RA.

⁵⁴ Riksregistraturet (avskrift) 1643, f. 68–69, till E. Gyllenstierna 3.6, f. 119–120, till de ryska undersåtarna i Kexholms län 9.9, 1644, f. 239–240, till Gyllenstierna 5.1, RA; Livonica II 170, Gyllenstiernas memorial 7.9.1642 och Gyllenstierna till regeringen 27.3, 25.8 o. 26.10.1643, SRA (FR 83, RA), Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. XXXIX–XLIV; Erkki Kuujo et al., *Sortavalan kaupungin historia* (Jyväskylä 1970), s. 23–28.

Kexholms stad beviljades inte den rätt att bedriva utrikeshandel eller den tullfrihet man ansökt om, men staden fick i stället andra ekonomiska fördelar. Regeringen tillät att borgare från Kexholm, Taipale, Sordavala och Salmis gjorde handelsseglatser till Reval (est. Tallinn), Viborg, Åbo och Stockholm. Den striktare linjen berodde säkerligen på att Erik Gyllenstierna, som motsatte sig landsköpet, nu satt i Kammarkollegium.⁵⁵

De köpmän som bodde på landsbygden miste på det här sättet sin tidigare så omfattande frihet att göra handelsseglatser och ägna sig åt landsköp. Samtidigt avmattades den aktivitet som de ortodoxa bönderna visat mot Stockholm, och som bedrivits av köpmännen (för att igen ta fart i början av 1650-talet). Det här berodde också delvis på att Ingermanland hade en egen generalguvernör som man kunde vända sig till, men inte heller på den här punkten uppvisades någon slående aktivitet. De ortodoxa bönderna hade råkat ut för ett kraftigt bakslag, och köpmännen hade underställts det svenska stads-, handels- och tullväsendet, medan de tidigare hade betalat skatt i första hand i egenskap av bönder. Redan från början hade det varit klart att regeringen inte i det oändliga tänkte ha överseende med ”borgarna” på landsbygden och med landsköpet i och med att sådan verksamhet inte heller tilläts någon annanstans i riket. Regeringen hade i själva verket inte bemött någon annan grupp ortodoxer lika medgörligt som landsköpmännen i Kexholm. Nu gav regeringen den ortodoxa befolkningen i länet ännu en orsak att vara missnöjda med det svenska styret. Olyckligtvis skedde detta bara tio år före följande ryska krig.

I samband med sina handelsresor till Stockholm kunde de ortodoxa bönderna från Kexholm driva sina egna frågor genom att vända sig till regenten eller till regeringen. Till de frågor som togs upp hörde länets (eller den norra delens) ortodoxa befolknings, dess enskilda medlemmars eller alla invånares religionsutövning, missväxter, skattebetalningar, besvär angående handel och annat som lades fram åren 1633–1637, 1640, 1641, 1643, 1646, 1650, 1651 och 1653.⁵⁶

⁵⁵ Riksregistraturet (avskrift) 1646, f. 652–656, till H. Blankenhagen 16.12, RA; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. XXXIX–XLII.

⁵⁶ Riksregistraturet (avskrift) 1634, f. 142, 1635, f. 135, 1636, f. 357, 416, 1637, f. 131–133, 1641, f. 232, 1643, f. 119–120, 1644, f. 239–240, 1651, f. 95, RA; Länsräkenskaper, 6809 (Finlands kopiebok 1624–1655), f. 168–170, RA; K. K. Tigerstedts avskriftssamling 3, Allmogens i Kexholms län besvär 1641, NB; Allmogens besvär, Karelen, SRA, Fotokopiorna i RA 4, Nr 2287–2288, 2291–2292 (1641) och 2295–2296 (1650); *Handlingar rörande Finlands historia kring medlet af 17:de århundradet*, s. 264–266; Tigerstedt, *Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas tid*, s. 23, XXXIX–XLII.

Riksregistraturets anteckningar om besvär från de ortodoxa invånarna i Kexholms län blev färre på 1640-talet. I varje fall lyckades den ortodoxa befolkningen i Kexholms län göra sin röst hörd i Stockholm nästan lika bra som bönderna från vilken härad i Finland som helst. I själva verket gjorde regeringen mer eftergifter till de ortodoxa köpmännen än till de lutherska bönderna från Finland eftersom den fruktade att ortodoxerna skulle fly till Ryssland. Den tillåtande politiken upphörde sedan i och med det påbud som begränsade handeln för invånarna i den norra delen av länet i mitten av 1640-talet. I och med att utskrivningarna inte över huvud taget gällde invånarna i Kexholms län och bönderna inte hade något att säga till om angående skatterna hade det inte varit någon större nytta ifall de ortodoxa invånarna i Kexholms län hade varit representerade vid riksdagarna. Den enda fördel man kan tänka sig att de gick miste om var att regeringen hade varit tvungen att behandla dem jämlikt om de hade varit representerade på riksdagen i stället för att betrakta dem som potentiella fiender.

Den lutherska bondebefolkningen i den södra delen av Kexholms län lämnade inte in några besvär till regeringen under 1600-talets första del. De ortodoxa votiska och ingriska bönderna i Ingermanland vände sig inte lika ofta till regeringen som de ryska köpmännen i Ivangorod eller invånarna i den norra delen av Kexholms län, men helt passiva var de inte. Kristina mottog två besvär från allmogen i västra Ingermanland, i vilka bönderna beklagade sig över att de i stället för att upprätthålla sina egna präster blev tvungna att bidra till lutherska kyrkoherdar. De gick miste om sina sakrament och deras barn fick ingen kristendomsundervisning. Dessa omständigheter drev invånarna att flytta till Ryssland.⁵⁷ Eftersom det handlade om de västra delarna av Ingermanland, är det möjligt att köpmännen i Ivangorod var inblandade. De som i Stockholm lade fram besvären från den norra delen av Kexholms län var bondeköpmän som gjorde handelsresor till Stockholm, och några sådana fanns det inte i den södra delen eller i Ingermanland. Köpmännen hade lättare att bevaka sina intressen än bönderna som var bundna till sina åkrar och svedjeländ.

Den svenska kronans religionspolitik, skatter och inställning till landsköpet gjorde att ortodoxerna i de erövrade provinserna avskärmades från sina statliga överhuvuden. Man skall inte heller förbise betydelsen av missväxterna, även om regeringen inte kunde beskyllas för dem. Vid övergången

⁵⁷ Sivonen, *"Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset"*, s. 48.

mellan 1640- och 1650-talet kom dessutom pricken på i när man drog in det ekonomiska stödet från de ortodoxa präster i den norra delen av Kexholms län som samarbetat med kronan samt inrättade grev- och friherrskapen i länet. Bönderna var knappast särskilt ivriga att utföra dagsverken för adeln eller att ge plats för deras hov. Så länge som det rådde fred opponerade sig inte de ortodoxa bönderna, utan i stället flydde de från landet. Att flytta var ett typiskt sätt för svedjebönderna att reagera på svårigheter.

Trots att alla de ortodoxa invånare som flyttade till Ryssland inte var särskilt religiösa, var tron ändå ett slags grundläggande matris, med vars hjälp den dåtida människan löste frågor som hade med samhörighet och främlingskap att göra. Endast få av lutheranerna i de erövrade provinserna flyttade till Ryssland, trots att samma skatter, bördor och missväxter drabbade dem.

Kriget 1656–1658 och dess inverkan

Efter att ryska trupper anfällt Ingermanland och Kexholms län gick en betydande del av de ortodoxa invånarna över på fiendens sida, d.v.s. den ryska. Juridiskt sett innebar detta inte bara uppror utan också landsförräderi.⁵⁸ Då ryssarna inte förmådde ta bestående kontroll över de områden som tidigare varit ryska utan gränsen förblev oförändrad, flydde största delen av de ortodoxa invånare som fanns kvar i Kexholms län till Ryssland. De flesta av dem återvände aldrig. Den befolkningsminskning som uppstod i Kexholms län p.g.a. kriget har redan nämnts. I Ingermanland flyttade eller bortfördes 6 500–7 500 ortodoxa personer och under tusen lutheraner till Ryssland. Östra Ingermanland, d.v.s. Nöteborgs län, där lutheranerna i huvudsak hade utgjort en majoritet i socknarna redan före kriget, blev helt lutherskt dominerat. Den ortodoxa ingriska och votiska befolkningen förblev i majoritet i länen Jama och Ivangorod och i de västra delarna av Kaporje.⁵⁹

Adeln i Ingermanland och Kexholms län ansökte år 1663 hos regeringen om att få ryska präster för att locka sina tidigare bönder att återvända från Ryssland. Dessutom ingick fortfarande några ryska bojarer i adeln. Regeringen förnyade sitt gamla beslut, enligt vilket de fick skicka någon lämplig

⁵⁸ Om kriget se Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän sota v. 1656—1658 Suomen suunnalla*.

⁵⁹ Veijo Saloheimo, 'Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700', *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*, s. 78–82.

person till Kiev i Vitryssland eller ”andre Grekiske Religions Orther” för att vigas till metropolit. Därefter kunde han prästviga män som av födsel var svenska undersåtar. Med andra ord dög också de som flytt till Ryssland som präster. ”[A]ndre Grekiske Religions Orther” syftade troligtvis också på Ryssland. Regeringen ville granska tillförlitligheten hos den person som skulle vigas till metropolit. Det förutsattes också av prästerna att deras predikningar och böner skulle innehålla en trohetsed till riket.⁶⁰

Det lutherska prästerskapet i Viborgs stift lämnade år 1664 in en förfrågan till regeringen angående huruvida den ortodoxa befolkningen i Kexholms län åtnjöt religionsfrihet och om de fick skaffa sig präster från Ryssland. Det kunde i så fall få allvarliga följder. Regeringen bekräftade att ortodoxerna sedan gammalt åtnjöt religionsfrihet. Bland sig fick de utse en man, helst född svensk undersåte, som skulle bli vigd till metropolit på en ort där man utövade den grekiska tron. I övrigt motsvarade beslutet det som fattats året innan. Betydelsen av beslutet blev principiell eller snarast teoretisk, eftersom det inte fördes fram någon lämplig metropolitkandidat. Antagligen var ortodoxerna lika ovilliga att bryta bandet till den ryska kyrkan som tidigare, men regeringens beslut förhindrade ju inte uttryckligen att man skaffade sig en metropolit från Ryssland. I freden i Andusovo år 1667 blev Kiev dessutom ryskt. Att man inte skred till verket berodde antagligen i stor utsträckning på att den ortodoxa befolkningen i såväl Ingermanland som i Kexholms län i hög grad hade försvagats p.g.a. kriget och utflyttningen. I samma sammanhang bestämde regeringen år 1664 att lutherska präster inte fick kräva lön eller förrättningsavgifter av de ortodoxa invånarna, som skulle upprätthålla egna präster. Det här beslutet fick å sin sida stor betydelse eftersom det signalerade till ortodoxerna att regeringen inte önskade åsidosätta dem.⁶¹

Det verkar som om regeringen hade lärt sig av sina misstag. Strävan efter att närma ortodoxerna till lutherdomen var resultatlös och hamnade i skymundan. De ortodoxa invånarna fick i lugn och ro utöva sin religion, så som generalguvernören i Ingermanland Jakob Johan Taube (i detta ämbete 1664–

⁶⁰ Riksregistraturret (avskrift) 1663, f. 45–46, till ridderskapet och adeln i Ingermanland 26.2, RA.

⁶¹ K. G. Leinberg (red.), *Finska prästerskapets besvär och kongl. majestäts därpå gifna resolutioner från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 22 (Helsingfors 1892), s. 159, 161.

1668, 1673–1681) rapporterade år 1667.⁶² På så vis hoppades man kunna hejda utflyttningen och locka tillbaka dem som redan flyttat. Men skadan var redan skedd. Det var bara inflyttningen av finländare till Ingermanland och Kexholms län som med tiden kunde ersätta den stora förlust i skatteunderlag och arbetskraft som den ortodoxa utflyttningen resulterat i.

Slutsatser

Då det gäller den ortodoxa befolkningen blev den svenska regeringens religionspolitik nästan helt och hållet ett misslyckande. De ortodoxas strävanden och identitet skiljde sig allt för mycket från regeringens religiösa målsättningar. Det är emellertid svårt att se hur regeringen mot bakgrund av sina stormaktsambitioner och tidens intolerans i religionsfrågor kunde ha gått till väga på ett helt annorlunda sätt. Regeringens politik kämpade också mot tiden: man fick inte tillräckligt många år på sig att visa huruvida man kunde ha uppnått positiva resultat.⁶³

Av invånarna i det rike som utgjordes av Polen och Litauen var ungefär 40 % ortodoxa. Bland dem uppstod det genom romersk-katolskt inflytande i slutet av 1500-talet en uniatskyrka, som behöll sina ortodoxa kyrkoslaviska kyrkoförrättningar, sin egen hierarki och prästernas rätt att gifta sig och ha familj men erkände kyrkans i Rom nattvardslära, påvens överhet i lärofrågor och Vatikankurians auktoritet. Den hade svårt att konkurrera med såväl den romersk-katolska kyrkan som med den ortodoxa kyrkan, och delar av den lösgjordes och anslöts till dessa. Uniatskyrkan behöll ändå sin ställning mellan Polen och Ryssland fram till våra dagar.⁶⁴ Om Brahe och Mörner hade

⁶² *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 31 (Stockholm 1850), s. 519. Kronan och superintendenten i Narva försökte på 1680-talet igen med halvt tvång omvända de ortodoxa bönderna i Ingermanland, men riksledningen blev p.g.a. protester från Ryssland tvungen att ge upp sina avsikter. I Kexholms län, som hörde till Viborgs stift, försökte man inte genomföra något motsvarande omvändande. Det handlade delvis om att den dåvarande biskopen i Viborg och superintendenten i Narva hade olika målsättningar men också om en enhetssträvan inom riket, som kom till uttryck i de mest hotade områdena, d.v.s. Ingermanland och Skånelandskapen. Se Sivonen, *”Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset”*.

⁶³ Som ett tecken på att religionen skapar och upprätthåller identitet kan man betrakta det faktum att den svenska kronan på ett knappt halvsekel lyckades integrera de lutherska invånarna i de tidigare danska landskapen medan man misslyckades med motsvarande försök i fråga om de ortodoxa karelarna, trots att man hade dubbelt så lång tid på sig.

⁶⁴ Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* I (Oxford 1991), s. 172–177; Orest Subtelny, *Ukraina. Istorija* (Kiev 1994), s. 129–134.

haft mer tid på sig för att förverkliga sin religionspolitik och regeringen, lokalförvaltningen och den lutherska kyrkan inte hade fattat beslut som stod i konflikt med politiken och framför allt om man inte så snart hade hamnat i krig med Ryssland, är det möjligt att det i Ingermanland och Kexholms län hade uppstått ett ortodoxt samfund i stil med uniatkyrkan. Det hade kunnat leva fredligt sida vid sida med den svenska kronan och den evangelisk-lutherska kyrkan. Det är förstås en annan fråga om man, ur ett svenskt perspektiv, hade lyckats neutralisera alla ortodoxer.

Också ekonomiska orsaker bidrog till att avskärma den ortodoxa befolkningen i Ingermanland och Kexholms län från Sverige. Stormaktspolitikens fiskala behov var så gott som obegränsade, och det fanns inte plats för några fripassagerare i riket. Beskattningen och de andra pålagorna i de erövrade provinserna ökade på 1620-talet och under det följande decenniet så att de nästan motsvarade nivån i riket överlag. Det främsta undantaget var utskrivningarna, som inte genomfördes i de erövrade provinserna. Med några undantag förhandlade kronan inte alls med bönderna i Ingermanland och Kexholms län om beskattningen och andra åligganden. P.g.a. skatterna och religionspolitiken inleddes på 1620-talet en utflyttning av ortodoxa bönder till Ryssland, och när klimatet blev kallare och man nästan årligen drabbades av missväxt ökade utflyttningen ytterligare på 1630- och 1640-talet. När regeringen på 1640-talet gjorde slut på de kexholmska böndernas – eller egentligen köpmännens – landsköp och handelsseglatser till Stockholm och när man försökte tvinga dem att bo och betala skatt i städerna kränktes deras vitala intressen. Den grupp som drabbades fungerade samtidigt som opinionsbildare i samhället. Det samma gällde de ortodoxa prästerna i Kexholms län vilka vid övergången mellan 1640- och 1650-talet förlorade rätten att få spannmål av kronan.

Fram till kriget 1656–1658 flydde de ortodoxa bönderna hellre till Ryssland än gjorde motstånd mot överheten. I början av kriget gjorde en del av dem uppror, vilket ledde till att Sverige för all framtid förlorade en betydande del av sina skattebetalare. De ryska köpmännen och hantverkarna i Ivangorod började redan på 1640-talet opponera sig mot det religiösa förtrycket. Kronan accepterade bara att undersåtarna lydigt tog del i en dialog. Därför misslyckades dialogen mellan Ivangorodborna och kronan redan före kriget. Det enda som gav ett positivt resultat för kronans del var lantdagen där adeln och godsinnhavarna i Ingermanland deltog, även om också de förhöll sig avvaktande till de nya krav som regelbundet framfördes från överhetens sida.

GRANSKNINGAR

Österland

Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa*, Finlands svenska historia 1, 334 s., ill., Svenska litteratursällskapet i Finland och Bokförlaget Atlantis, Helsingfors & Stockholm 2008.

Den svenske arkeologen och ledamoten av Svenska Akademien Oscar Montelius (1843–1921) var en man med bestämda åsikter om bl.a. svenskarnas och svenskhetens historia i Finland. Han ansåg att den svenska bosättningen i Finland hade rötter som sträckte sig tillbaka till stenåldern och ifrågasatte därmed den gängse uppfattningen om att det var 1100-talets kristna mission och korståg som utgjorde startpunkten. Finnarna anlände först på 700-talet efter Kristus, menade han.

Det kan tyckas som en oväsentlig fråga, vem som kom först, svenskarna eller finnarna – ungefär som hönan eller ägget – men det låg mycket vetenskaplig prestige i jakten på svenskhetens rötter. Den som gav ett passande svar erhöll både lagerkrans och honnörsplats vid akademiens finbord. Oscar Montelius gjorde sig till språkrör för en idé om det storsvenska i Finlands historia. Han var inte ensam i Sverige om att hysa sådana ideologiskt färgade idéer, ja, även rasistiska om vi skall tro den svenska historikern Maja Hagerman i *Det rena landet – om konsten att uppfinna sina förfäder*; det låg i tiden att tänka så.

Frågan om vilka som anlände först har återigen tagit plats i samhällsdis-kursen, nu utökad med spörsmål om i vilken grad svenskheten i Finland är genetiskt betingad eller kulturellt och språkligt konstruerad och om ”svenskarna” i Finland utgjort en förtryckande elit. I politiken har svenskhet fått en skarp ideologisk laddning medan den i historievetenskapen kommit att i en mer modest form få tjäna som inkörsport till undersökningar av svenskhetens bakgrund, utseende och konsekvenser för samhällsutvecklingen i stort. För en fackhistoriker är det särdeles glädjande att se att det svenska i Finlands historia fått utgöra föremål för en seriös behandling av Svenska litteratursällskapet i Finland (Helsingfors) och Bokförlaget Atlantis (Stockholm) i en serie om fyra böcker. Första delen är skriven av historikern och riksarkivarien Kari Tarkiainen. Han förpassar Oscar Montelius storsvenska idéer och drömmar till idéhistoriens kyrkogård, där de rätteligen hör hemma.

Det skall med en gång påpekas att Kari Tarkiainen gjort ett mycket gott grävarbete. Han är väl påläst och litteraturlistan imponerar. Hans val att blanda ett populärt ”enkelt” språk med ett ”svårt” akademiskt fungerar väl; bokens lättillgängliga men ändå sakliga stilform flyter på bra. En annan sats-

ning som fallit väl ut är att i frågor som varit omdebatterade lyfta fram olika forskares åsikter utan att själv ta ställning. När han väl tvingas till ett ställningstagande, görs det på goda, välmotiverade grunder. Boken är genomarbetad, välskriven och står på ett gott vetenskapligt fundament.

Kari Tarkiainens huvudspår är etnicitetens roll i historien, definierat som nationalkänsla, kulturella mönster och språksamhörighet. Valet av perspektiv speglar förstås historievetenskapens utseende av i dag med sin inriktning mot det mångkulturella samhället, men jag saknar en diskussion kring kön och genus och intersektionalitet och queer. Sådana moderna tolkningsperspektiv hade behövts för att framställningen skulle kännas fullkomligt övertygande, kanske som inskjutna pregnanta passus i texten, nu blir den bara någorlunda heltäckande. Boken ger således en delvis uppdaterad syn på utvecklingen från forntid till och med historisk tid. Men delvis och någorlunda är ändå bra med tanke på ämnets förgreningar åt olika håll och stora tidsspänn.

Boken är, som sagt, kronologiskt upplagd med väl avgränsade kapitel. I tid rör vi oss från omkring 100 000 år sedan fram till reformationen på 1500-talet, från Varggrottan och båtysxor till reformator Mikael Agricola och kung Gustav Vasa. Spåren i Varggrottan fyller dock snarare funktionen som ett slags vetenskaplig kuriosia än som egentlig startpunkt. De neanderthalare som en gång tog berget i besittning kan inte betraktas som förfäder till dagens finländare. Inte heller kom dessa grottoboende från "Sverige". Människor anlände till Finland omkring 8 500 före Kristus, slår Kari Tarkiainen fast, och de kom österifrån.

När det gäller forntiden pekar författaren på en historisk paradox (som emellertid förblir olöst): språkligt härstammar finskan österifrån men arvsanlag däremot kommer från väst. Vad det betyder för helhetsbilden, för vår förståelse av svenskhetens roll i Finlands historia, förblir, som sagt, tyvärr outrett.

Författarens tes i boken är annars att kontinuiteten i svenskheten tog sin början på 1100-talet (Oscar Montelius motståndare hade alltså rätt). Svenskhetens genombrott ägde rum samtidigt med att Finland kristnades. I det sammanhanget tonar Kari Tarkiainen ned korstågens betydelse för kristnandet för att i stället betona fredlig invandring, i synnerhet den som ägde rum i Österbotten under Knut Erikssons regeringstid (1172–1196). I själva verket var det svenskarnas ankomst som bidrog till att Finland kristnades, det skedde inte genom någon svärdsmission. Det var dessutom en medveten kolonisering av landet i öst i vilken de svenska stormännen tog en aktiv del: "Svenska stormän hjälpte till med transporter, lät bygga bostäder och skaffade fram de livsförnödenheter som behövdes innan markerna började ge skördar." (s. 141) Svenskarna tog dock aldrig inlandet i besittning, påpekar han, vilket också förklarar de djupgående skillnaderna i jordbruksformer, språk och levnadsätt (inte bara i uttag av skatter) mellan inland och kustbefolkning.

Tesen om svenskarnas invandring är inte ny men den ges delvis nytt innehåll av Kari Tarkiainen när han uppmärksammar konsekvenserna av utflytt-

ningen och kristnandet. För samtidigt som allt fler svenskar sökte sig till Finland ägde i Sverige en omdaning rum av staten, riksstyrelsen och dess administration. Finland blev därmed ”ett element i en svensk riksbildningsprocess” (s. 73).

Förtrycktes den inhemska befolkningen av nyinflyttade hälsingar, västerbottningar och upplänningar? Svar nej, finnarna kom att åtnjuta samma rättigheter som svenskarna, menar Kari Tarkiainen. Den medeltida kyrkan var ”en mera inhemska skapelse än staten och bars till en stor del upp av finskfödda, men till modersmålet troligen svenska präster”, påpekar han dessutom och sätter fingret på en central punkt i utvecklingen. Eftersom det var kristnandet och inte våldet (tesen om korstågen) som präglade svenskarnas och svenskhetens insteg i Finland, dominerade kyrkan och inte staten i Finland. Det skapade andra förutsättningar för utvecklingen i öst – ”Österlanden”, ”Österlandet”, ”Finland” – än i väst.

En huvudperson i boken är Birger jarl (ca 1210–1266), stormannen som definitivt förenade Finland med Sverige. Genom sitt hårtåg mot Tavastland och krigen mot ryssarna försköts gränsen mellan väst och öst till Kymmene älv. Mot den bakgrunden tolkar författaren grundandet av Stockholm: ”Att den blivande huvudstaden Stockholm växte upp där Mälardalen mynnar ut i Östersjön är ett tecken på att riket hade en östlig dimension, att det på 1200-talet också omfattade huvuddelen av Finland” (s. 100) Alltså: återigen, Finland integrerades med Sverige, inte erövrades genom några korståg som *möjlig* kan ha ägt rum. Freden i Nöteborg 1323 kom att utgöra en gräns för det svenska Finland ända fram till freden i Teusina 1595.

En del småfel finns i boken, här är några exempel: Birka blomstrade inte fram till ”1000-talets första hälft” (s. 37) utan upphörde redan omkring 970. Engelbrekt Engelbrektsson var inte ”en enkel man av folket” (s. 250), som Kari Tarkiainen vill göra gällande; han tillhörde en välmående klass av bergsfrälse. Inte heller mördades han av politiska skäl utan på grund av en blodsfejd vars anledning vi inte längre känner. Dessa fel är dock petitesser sett till helheten.

För att summera: ”Man kan rentav hävda att Finland historiskt sett är en skapelse av Sverige”, skriver Kari Tarkiainen i inledningen av boken. Få svenska historiker skulle våga vara så explicita i beskrivningarna av Finlands historia. Sverige erövrade inte Finland med våld eller höll finnarna socialt underkuvade genom att placera svensk kultur och det svenska språket som en kvarnsten runt finnarnas halsar. Inte heller var svenskarna först att anlända. Kari Tarkiainens bok visar med stor tydlighet på en fredlig historia som präglades av samexistens och ömsesidigt utbyte av politik, kultur och DNA. Även om sista ordet säkert inte är sagt om svenskhetens historia i Finland kan vi i alla fall sätta punkt för talet om det storsvenska – och det är väl om något ett gott slut på en lång historia.

Riksdelen Finland

Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812. Finlands svenska historia 2*, 416 s., ill, Svenska litteratursällskapet i Finland och Bokförlaget Atlantis, Helsingfors & Stockholm 2009.

Det är få historiker givet att både känna källmaterialet i detalj, kunna genomföra djuplodande arkivforskning och samtidigt ha förmågan att höja blicken ovanför forskarsalarnas bord och skriva synteser med ett, i såväl rummet som tiden, brett perspektiv. Nils Erik Villstrand, vars namn näppeligen behöver presenteras närmare för denna tidskrifts läsekrets, är en av dessa unika historiker. Förutom en mångårig nydanande egen forskning har han samlat sig till flera mäktiga synteser. Redan år 1993 stod han för tidsavsnittet 1617–1721 i andra bandet av Schildts *Finlands historia 2* och denna vår (2011) utkom han med den omfattande fjärde delen av Norstedts *Sveriges historia*, i vilken åren 1600–1721 behandlas. Båda böckerna ger en mångfacetterad bild av den svenska stormaktens historia, om än med rejält olika perspektiv.

Här ska vi dock rikta blickarna mot Nils Erik Villstrands tredje mastodontverk, nämligen den andra delen av *Finlands svenska historia* (ett av flera resultat av projektet Svenskt i Finland – en lång historia). Trots många beröringspunkter mellan de tre verken så handlar det ändå i grunden om tre väldigt olika böcker, vilket i sin tur bara ytterligare understryker författarens breda beläsenhet och förmåga att formulera nydanande frågeställningar.

Kronologiska avgränsningar är något som ofta väcker diskussion. I sin bok om Finlands svenska historia har Nils Erik Villstrand valt att behandla perioden mellan 1560 och 1812. Ingendera avgränsningen är egentligen självklar och båda väcker intressanta frågor. Den förra avgränsningen tar avstamp i läget efter Gustav Vasas död år 1560 och inte, som man traditionsenligt kunde förvänta sig, den begynnande svenska erövringen av Estland år 1561. Men när Gustav Vasa i juni 1560 höll sitt avskedstal till ständerna, så var det till en, i vissa avseenden, församling som för första gången i svensk historia verkligen kunde göra anspråk på att kallas en riksdag som representerade hela riket, inte minst den östra riksdelens olika stånd.

Den senare gränsen har satts vid 1812, d.v.s. kronprins Karl Johans beryktade möte med kejsar Alexander I i Åbo, vilket tydligt markerade den nya svenska ledningens beslutsamhet att *inte* sträva efter Finlands återerövring. Det är en tänkvärd kronologi, eftersom den markerar såväl Finlands fulla framväxt inom det svenska rikets styrelseorgan, som vad man kunde kalla det officiella Sveriges definitiva farväl den till gamla östra riksdelen. En kronologisk avgränsning mellan 1561 och 1809 hade varit invändningsfri, men sannolikt väckt färre viktiga tankar kring Finlands roll inom det svenska riket.

Enligt min uppfattning finns det dock en tredje variant av kronologisk avgränsning, som kanske inte så mycket fokuserar på Finland specifikt, men

som ändå *de facto* ger viktiga signaler om Finlands roll inom det svenska riket. Om man sätter de kronologiska ramarna till 1561 respektive 1815, så blir den givna ramen Sveriges roll som en aktiv aktör på den europeiska scenen. Med inblandningen i Estland 1561 tog Sverige steget utanför det egentliga svensk-finska rikets gränser och vattendrag, ett steg som inledde en process som kulminerade åren 1630–1648. Trots diverse motgångar avslutades denna epok av aktiv svensk inblandning i den europeiska historien först 1815, när de sista svenska trupperna lämnade Stralsund och de sista resterna av det svenska Pommern överlämnades till Preussen. Därmed förvandlades Sverige, med Karl Johans egna ord, från en europeisk makt till en skandinavisk sådan. Betydelsen av de förändrade säkerhetspolitiska ambitionerna som doldes bakom denna formulering kan knappast överskattas. I detta mönster passar Finland väl in: 1812 års politik följdes av 1813 års krigsdeltagande mot Karl Johans gamle härskare Napoleon samt det snabba besegrandet av Danmark i december samma år, erövringen av Norge 1814 och, slutligen, evakueringen från Pommern efter 185 år.

Allt nog, på det här viset kan man genom att blotta den kronologiska avgränsningen markera viktiga händelser och utvecklingslinjer. Karl Johans ”övergivande” av Finland år 1812 var en del av en större strategisk plan. Den nye svenske kronprinsen hade inga sympatier, och för den delen inga antipatier heller, för Finland, men hans politik stötte på stort motstånd i såväl militära som civila ämbetsmannakretsar. Under höstfälttåget i Tyskland 1813 klagade svenska officerare på att man slogs *mot* sina gamla allierade fransmännen, och *med* sina gamla fiender ryssarna, som nu ockuperade Finland. Ett år senare, när personalunionen med Norge var ett faktum, vädrade flera svenska officerare sitt missnöje med att denna statsrättsliga konstruktion inte på något sätt var en ersättning för förlusten av Finland. Ett bredare perspektiv på 1810-talets första hälft understryker ytterligare Finlands betydelsefulla roll i det gamla svenska riket, och inte minst i många svenska militärers världsbild. Det tydliggör därmed hur nydanande 1812 års politik verkligen var sett ur ett rikssvenskt perspektiv.

Jag har valt att vara relativt mångordig om dessa aspekter eftersom de visar hur viktig Finlands roll var inom det svenska riket, inte bara säkerhetspolitiskt, men också i många svenskars och finländares föreställningsvärld.

Vad som sedan följer i Nils Erik Villstrands bok är – tack och lov, frestas man säga – en föga förutsägbar eller traditionell skildring av den gemensamma svensk-finska historien mellan åren 1560 och 1812. I stället anknyter han delvis, men förvisso bara delvis, till en gammal god finländsk (eller för den delen norsk) tradition att skriva regional historia. Här är det verkligen den östra riksdelens perspektiv som står i centrum och författaren behandlar det svenska (konglomerat-) riket och dess olika delar, hur bilden av Finland som begrepp och geografisk entitet har vuxit fram genom historien. Här talar vi visserligen om något annat än en traditionell landskapshistoria, men boken knyter ändå an till en forskningstradition som rymmer såväl Ålands

historia som, också i ett rikssvenskt perspektiv, verk om Övre Norrlands, Hallands, Skånes och Jämtlands historia. Men detta är förvisso något mer, och som rikssvensk funderar man över vad ett verk om Mälardalens (själva kvintessensen av det svenska rikets centralbygd) historia skulle kunna ge i form av nya, fräscha perspektiv.

I det Villstrandska verket följer sedan djupt kunniga, men ändå i ordets rätta mening lättlästa, avsnitt om eliten i Finland under den svenska tiden, om folket och språket samt mötet mellan överhet och undersåtar liksom om kyrkan och folket. Det är välgörande att författaren inte fastnar i delvis hopplösa forskningstråk som det om det svenska inslaget i den östra riksdelens uppkomst. I stället ger han viktiga inblickar i den historiografiska utvecklingen kring detta och angränsande problem som hur gränserna mellan svensk- respektive finsktalande bygder har förskjutits, inte minst under 1700-talet, och hur den ”finska tiden” i svensk historia har behandlats. Skildringen, frestas man ändå säga, kulminerar med rikssprängningen 1809 och skildringen av förhållandet och det storpolitiska spelet mellan Sverige, Finland och Ryssland 1810–1812.

För en rikssvensk läsare är inte minst det språkliga perspektivet intressant och nyttigt. Författaren utreder, så långt det nu är möjligt, vad vi vet om språkutvecklingen. Den ömsesidiga påverkan mellan finskan och svenskan är ett sådant område, där författaren ger tydliga exempel på hur mycket närmare de båda språken stod varandra runt år 1800 än 200 år senare. Det är välgörande att författaren ofta tillåter sig konstatera att här går gränsen för vårt vetande, resten blir spekulationer. Alltför få historiker, finländska eller svenska, har modet att markera var vetandet upphör och spekulationernas gungfly börjar.

Riksdelen är verkligen en gedigen bok om Finlands svenska historia. Den är välgjord, beläst, fyllig och pedagogisk. Men icke desto mindre finns det inslag som man saknar. Vad betydde Finland för det svenska riket i sin helhet? Det är ett kapitel som man delvis saknar i en annars välfylld Villstrandsk kappsäck. Vi vet t.ex. att finska förband, tillsammans med förband från den västra riksdelen och skotska legotrupper, var de enda som accepterades som garnison i de livsviktiga tyska Östersjöhamnarna mellan 1630 och 1648, och att enheter från Österbottens regemente under långa tider utgjorde en viktig komponent i Rigas svenska garnison. Var det bara en tillfällighet att trupper från svensktalande bygder användes i denna viktiga funktion?

En riktigt bra bok ska väcka läsarens nyfikenhet, men samtidigt har vi serverats en godispåse som redan är synnerligen välfylld, tack vare Nils Erik Villstrands flödande penna. *Riksdelen* är tveklöst det av författarens tre stora översiktsverk som kommer att leva längst som standardverk, att läsas och låta sig inspireras av.

Strategier på den medeltida jordmarknaden

Gabriela Bjarne Larsson, *Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500*, 307 s., Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm 2010.

Det är alltför sällan som det medeltida nordiska brevmaterialet¹ får ligga till grund för undersökningar, och redan det att docent Gabriela Bjarne Larsson tar sig an just denna källgrupp gör hennes undersökning viktig. Bjarne Larsson fokuserar på den medeltida jordmarknaden genom att mycket ingående studera de fem laga fången – arv, köp, byte, donation och pant – under tidsperioden 1300–1500. För att kunna göra en jämförelse mellan bönder och frälse begränsar hon sig till brev från det frälse dominerade Finnveden i nuvarande Småland i södra Sverige, och det bondedominerade Jämtland (inklusive Härjedalen) i dåvarande Norge. Författaren påpekar att hennes undersökning är ett bidrag till den kartläggning av västeuropeiska medeltida jordmarknader som inleddes 1999, och genomgående bibehåller hon en givande dialog med internationella resultat därifrån.

Med hjälp av breven återskapar Bjarne Larsson en bild av en jordmarknad i kommersialismens begynnelse. Genom att studera hur jorden värderades och i vilka termer kan hon sluta sig till att värdering i monetära termer blev betydligt vanligare under den senare delen av perioden både i Finnveden och i Jämtland. Hon menar också att de försäljningar som skedde utan uppgifter om värdering av jorden eller betalningen av densamma främst var de försäljningar som uppgjordes mellan släktingar. Till skillnad från internationella resultat visar Bjarne Larsson att den andel av jorden som såldes till släktingar i hennes områden tämligen konstant var runt en tredjedel, och inte tycks ha påverkats av epidemier som på kontinenten. Hon visar också, enligt min tolkning, hur Finnveden uppfyllde betydligt fler kriterier för en marknads ekonomi än Jämtland, även om Bjarne Larsson är noga med att påpeka att moderna kriterier på en marknadsekonomi – såsom fri prissättning, fri varucirkulation och obundenhet mellan de inblandade parterna – inte utan vidare kan transfereras till medeltida förhållanden. Genom hela perioden begränsades jordmarknaden av arvs- och bördsrätt, där den som stod i tur att arva egendom hade laglig rätt att ge sitt samtycke till en försäljning eller rent av köpa egendomen innan den kunde bjudas till andra. Den som inte hade fått säga sitt vid avyttringen hade sedan rätt att upphäva kontrakt och återköpa släktjord som gått dem ur händerna.

Beträffande monetariseringen hade den vid slutet av perioden, enligt Bjarne Larsson, hunnit betydligt längre i Finnveden än i Jämtland. I Finnveden betalades 70 procent av försäljningarna med antingen svenska eller utländska

¹ Brev skall här förstås som rättsliga dokument, även kallade urkunder eller diplom.

mynt efter 1440, medan hon menar att betalning med mynt inte började bli vanligare förrän efter 1470 i Jämtland. Just diskussionerna kring monetariseringen och marknadsekonominns vara eller icke vara är enligt mig studiens största behållning. Dessa diskussioner visar på studiens imponerande omfång och på Bjarne Larssons stora kunskaper i ekonomihistoria. De rent ekonomihistoriska delarna innehåller kanske inte några banbrytande fynd men presenteras övertygande och sakkunnigt, hela tiden i korrelation med internationell forskning, och ger en välbehövlig bild av flera av den medeltida nordiska jordmarknadens många särdrag. Därför kan det ses som problematiskt att Bjarne Larsson också anlägger ett rättshistoriskt perspektiv på en annars mycket bra framställning.

Gabriela Bjarne Larsson menar redan på första sidan av inledningen att hon genom sitt långa tidsperspektiv kan ”avläsa lagstiftningens påverkan på transaktionsformerna” (s. 19). Min allra första invändning mot detta påstående är att landskapslagen som gällde i Finnveden åtminstone fram till åren kring 1350, då rikslagen *Magnus Erikssons landslag* började gälla, är en av de landskapslagar som inte bevarats, ett faktum som knappt noteras i studien. Problemet med att de båda områdena inte vid något tillfälle under undersökningsperioden stod under samma lag avfärdas med att ”specifika rättsliga skillnader mellan områdena” är ”variationer av i grunden samma rätt” (s. 22). Även om Bjarne Larsson använder både norsk och svensk lag är dessa knappast helt jämförbara, särskilt som hon inte gör skillnad på när en lag så att säga trädde i kraft och när den *de facto* togs i bruk, en åtskillnad som exempelvis Patrik Åström visat betydelsen av.² I kapitlet om gåvor refererar Bjarne Larsson förvisso till *Magnus Erikssons landslag*, men eftersom det stora flertalet gåvor ställdes till Nydala kloster reglerades de inte av landslagen utan av kanonisk rätt och *Kyrkobalken*, vilket inte alls diskuteras. Lagarna är, som Bjarne Larsson också påpekar, inte det huvudsakliga källmaterialet – vilket ursäktar användningen av Holmbäck och Wesséns nusvenska översättningar – men lagarna tillåts diktera slutsatser på ett sätt som betydligt minskar trovärdigheten. Slutsatsen att byten lättare än försäljningar kunde företas mellan personer som inte var släkt eftersom byten inte omgärdades av bördregler kan starkt ifrågasättas. Den återköpsrätt som såld jord var belagd med, där den som exempelvis var omyndig vid tiden för en försäljning hade ett år på sig efter sin myndighetsdag att återköpa jorden, gällde även för byten.³

Bjarne Larsson argumenterar också för att den skärpta lagstiftningen kring panter i *Kristoffers landslag* av år 1442 var den utlösande faktorn för att antalet brukspanter gick ner till noll under de påföljande två årtiondena. I

² Patrik Åström, *Senmedeltida svenska lagböcker. 136 lands- och stadslagshandskrifter: dateringar och dateringsproblem*, Stockholm Studies in Scandinavian Philology 32 (Stockholm 2003).

³ I Holmbäck och Wesséns översättning ”skall hava rätt att hålla det bytet eller ej, vilket de vilja”. Åke Holmbäck och Elias Wessén, *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*, Rättshistoriskt bibliotek 6 (Stockholm 1962), s. 76.

diagrammet över panter på s. 243 är det också mycket riktigt ett tomrum för årtiondena 1450 och 1460. Resonemanget faller emellertid då Patrik Åström övertygande visar att *Kristoffers landslag* inte togs i bruk i större utsträckning förrän tidigast i början av 1500-talet⁴, och vad som först tycktes som en betydande nedgång i statistiken förlorar sin effekt när man betraktar att det totala antalet brukspanter för 1430-talet var två stycken och att 1440-talet endast hade en. Att Bjarne Larsson inte kan motstå frestelsen att koppla sina resultat till lagstiftningen är synd, för kapitlet om panter är i övrigt synnerligen givande. Författaren visar bl.a. hur släktskapsband fick stå tillbaka för vänskapsband och trohetsband när det gällde hur frälset lånade ut pengar till varandra, och också hur innehav av ämbeten påverkade möjligheterna att ge och ta lån via panter. Måhända är detta bara en liten del av det medeltida nätverkspusslet, men Bjarne Larsson visar ändå på tydliga trender som med största sannolikhet inte var specifika för hennes områden. Bl.a. drar hon slutsatsen att panter inte bara kunde vara element i en marknadsinriktad ekonomi med räntetagning, utan att det också fanns en annan sida där oro för den egna försörjningen drev en form av räntefria pantsättningar.

Till skillnad från majoriteten av forskarna i jordmarknadsprojektet anlägger Bjarne Larsson ett genusperspektiv på sin studie, ett nog så hedervärt initiativ. En av de grundläggande förutsättningarna för den medeltida jordmarknaden i Sverige var åtskillnaden mellan makens och hustruns respektive jordegendomar. Makarna ärvde inte varandra, och hade inte rätt till varandras jord, även om det måste ses som klarlagt bortom tvivel att det i allmänhet var maken som handhade även hustruns jord. Skillnaden mellan ägande och disponerande är grundläggande i nordisk medeltida och tidigmodern genusforskning, och Bjarne Larsson bekräftar detta synsätt.

Däremot inför Bjarne Larsson en del nya tolkningar i genusforskningen som inte riktigt övertygar. Exempelvis använder hon samtycket som en indikator på vems jord det var som såldes; jordägaren och helst också de närmaste arvingarna skulle ju ge sitt samtycke till avyttrande av ärvd jord. Detta medför att Bjarne Larsson tolkar en kvinnas samtycke till en försäljning genomförd av en man som ett bevis för att det egentligen rör sig om kvinnans egendom. Möjligen var det också så i en del fall, men flera fall då män sålde sin egen jord med hustruns samtycke – utanför Bjarne Larssons geografiska begränsning – talar för att samtycket som sådant knappast kan godtas som en metod för att med säkerhet avgöra jordens ägare.⁵ Bjarne Larsson menar

⁴ Åström menar att *Kristoffers landslag* till fullo ersatte *Magnus Erikssons landslag* först då den utkom i tryck år 1608. Patrik Åström, *Senmedeltida svenska lagböcker*, s. 177–178.

⁵ I Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev finns exempelvis SDHK 18199, SDHK 18647 eller SDHK 23589. Ämnet har även behandlats av Anu Pylkkänen i 'Forming the Marital Economy in the Early Modern Finnish Countryside' i Maria Ågren och Amy Louise Erickson (eds.), *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*, Women and Gender in the Early Modern World (Hants 2005), s. 85.

också att man genom epitetet kan utläsa samtycke och om det var mannens eller kvinnans jord. Epitetet ”hustru” användes enligt Bjarne Larsson för att meddela att maken givit sitt samtycke till en försäljning, vilket inte förklarar alla de gånger ”hustru” användes om en änka. ”Hustru” torde i stället, vilket också är allmänt accepterat, ha använts som en hederstitel för kvinnor oavsett om deras make var i livet eller ej. Vidare menar Bjarne Larsson att epitetet ”änka” användes då en kvinna ville sälja sin bortgångne makes jord och det fanns omyndiga barn i hushållet. Återigen; om man ger sig utanför den geografiska begränsningen blir bilden en annan. Exempelvis i Åbo år 1414 kallar sig Valborg för ”Olaffs Hoyloysens ænkia”, men säljer sin egen jord, och huruvida det finns barn eller ej nämns inte.⁶

Vid flera tillfällen hade jag önskat att Bjarne Larsson varit noggrannare med fotnoterna. Alltför många gånger hänfaller hon åt att driva sina teser uppbackad av satser i likhet med ”forskningen har ju kunnat konstatera att turordningen mellan dem som beseglar ett brev vittnar om beseglarnas inbördes status” (s. 192) utan hänvisning till vilken forskning hon syftar på. Ibland hänvisar hon till en forskare med dennes efternamn utan att ge en verktitel. Särskilt besvärande är detta då flera av hennes teser kan upplevas som baserade på indicier. Ett exempel är diskussionen om morgongåvan som en änkepenion, där Bjarne Larsson beskriver hur norsk lag skapade en situation med gåva och gengåva då hemgiften i Norge reglerades i relation till morgongåvan. Hon bygger sedan sitt vidare resonemang angående förhållandena i Finnveden på att detta var ”en praxis som jag förmodar även har förekommit i Sverige” (s. 98). Ett annat exempel är när hon menar att det i diplomerna kan ha formulerats som att en syster givit sitt samtycke till en försäljning ”samtidigt som jag misstänker att det kom från hennes man” (s. 185). Båda dessa teser är förstås möjliga, men Bjarne Larsson presenterar inga övertygande bevis.

Medeltidsbrevens är fantastiska källor om forskaren, liksom Bjarne Larsson, låter ett större antal brev visa trender och tendenser. Därför är det också trevligt att Bjarne Larsson använder grafer och statistiska uppställningar för att ytterligare förtydliga sina resultat. Genomgående är hon noga med att redogöra för hur stort antal brev det finns av olika slag, vilket avgjort är av relevans för studien, och dessutom ett stöd för läsaren. Däremot saknar jag den källkritik som ett så svårt material som de medeltida breven kräver. Särskilt viktig är denna källkritik vad gäller brevens bevarande. Slutsatser som att en enskild persons många köp under en kort tid tyder på ”något nytt” (s. 204), att ”överheten hade för vana att skriftfästa sina donationer” (s. 113) och att gåvor var det vanligaste laga fångtet i Finnveden under 1300-talet är inte nödvändigtvis felaktiga. Emellertid är det långt ifrån osannolikt att denne enskilda persons många köp har bevarats av en slump – så många köp på så kort tid utgör en unik samling – och att det finns luckor i andra storköparens

⁶ SDHK 18269.

samlingar. Beträffande överhetens vana att skriftfästa är det säkert tryggt att påstå att överheten skriftfäste i större utsträckning än andra, men påståendet förtjänar ändå att sättas i proportion till frälsemannens respektive bondens möjligheter att bevara breven. Samma försiktighet bör vidtas vad gäller att gåvor var det vanligaste laga fångtet. De allra flesta gåvorna gick till Nydala kloster, där brev torde ha haft betydligt större chanser att bevaras än om de varit i privat ägo. Liknande källkritiska förbehåll hade varit välbehövliga genomgående.

Min kritik rör periferin av Bjarne Larssons studie; lagstiftningens påverkan på jordmarknaden – vad är det förresten som säger att jordmarknaden inte i stället påverkade lagstiftningen? –, delar av genusperspektivet som inte håller och en viss brist på källkritik. Huvudsyftet med boken, att beskriva jordmarknaden och framför allt de olika laga fången uppfylls dock till belåtenhet. På så vis är *Laga fång* en välbehövlig och användbar studie över medeltida jordmarknader, insiktsfullt berättad och med en berömvärd mängd källmaterial som grund. Förhoppningsvis ser vi i framtiden ett välförtjänt lyft för de medeltida breven och fler liknande studier över andra nordiska områden.

Charlotte Vainio

En luthersk prinsessas litterära intressen i 1500-talets Sverige

Otfried Czaika, *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker*, 96 s., ill. Föreningen Biblis, Stockholm 2009.

Det är rätt så ovanligt att en svensk kvinna på basis av sina litterära intressen hamnar i fokus för en vetenskaplig undersökning. Ännu mer sällsynt är det att kvinnan i fråga är född på 1500-talet. Därför är det särskilt glädjande att Otfried Czaika i sin undersökning har valt att fokusera på Elisabet Vasa ur ett bokhistoriskt perspektiv.

Trots att perspektivet vid första anblicken kan te sig en aning märkligt med tanke på att det handlar om en svensk prinsessa, utgör bokhistorien en bra utgångspunkt då man vill närma sig Gustav Vasas yngsta dotter. Det har bevarats överraskande mycket bokhistoriskt material med anknytning till henne: en bouppteckning med en förteckning över böcker, hovpredikanten Vitus Börners likpredikan över henne, psalmtexter som Elisabet samlat in och egenhändigt upptecknat samt ett flertal minnestexter som hon skrivit i böcker som tillhört hennes vänner. Källorna om Elisabet belyser inte enbart hennes privatliv och intressen, utan genom dem öppnas också ett bredare perspektiv på svensk historia efter reformationen.

Som i flera andra fall i det svenska riket på 1500-talet drog reformationen en skiljelinje rakt genom Gustav Vasas familj och delade upp familjemedlemmarna i olika läger. Kungen inledde själv genomförandet av reformationen och överförde kyrkans egendom till kronan. Trots att motiven åtminstone i lika hög grad var ekonomiska som religiösa, fick tillvägagångssättet långvariga följder för det framtida kyrkliga livet i Sverige. Erik XIV, som efterträdde sin far på tronen, var lutheran och Karl IX stödde kryptokalvinismen. Johan III tilltalades å sin sida av katolska tankegångar och försökte förena katolicism och lutherdom. Han gifte sig med Katarina Jagellonica, och deras son Sigismund, som samtidigt var kung över både Polen och Sverige, var precis som sin mor katolik.

Det yngsta av Vasasyskonen, Elisabet, hade en nära relation till sin bror Karl, som hade fått Sigismund att underteckna det beslut som fattades vid Uppsala möte (1593). Där slogs det fast att lutherdomen var den officiella religionen i Sverige. Det innebar således att motreformationen mattades av. Elisabet ville också föra fram sin egen ståndpunkt i frågan: då hon gifte sig med Kristoffer av Mecklenburg såg hon till att man inför bröllopet 1581 utgav den första svenska översättningen av Augsburgska bekännelsen (1530) (*Confessio Augustana*). Avsikten med äktenskapet var även att stärka kopplingarna mellan det lutherska Sverige och det lutherska Mecklenburg på religiös basis, trots att Kristoffers familj motsatte sig förbundet p.g.a. att de ansåg att Sverige var opålitligt och fruktade att det hade allt för nära kontakter med Danmark.

I den förteckning över böcker som gjordes i samband med bouppteckningen efter Elisabet ingår emellertid inte *Confessio Augustana*. Orsaken torde vara att utgåvan hade delats ut till bröllopsgästerna, och att det inte hade blivit något exemplar över till brudparet. Elisabet ägde i övrigt 80 volymer, till största delen tysk- och svenskspråkiga verk. I jämförelse med de bokförteckningar som bevarats efter samtida män avvek Elisabets bibliotek både i fråga om språk och innehåll. Hon hade ingen litteratur på latin, och inte heller några filosofiska eller systematiskt teologiska verk. Det fanns få historiska böcker i samlingen. De teologiska böcker som Elisabet ägde var till sin karaktär praktiska och handlade om religionsutövning. De utgjordes av t.ex. bönböcker, psaltare och verk med koppling till Bibeln. Många andra bokförteckningar efter kvinnor på 1500-talet såg ut ungefär på samma sätt. Det är iögonenfallande att Elisabets litteratur i första hand var luthersk, och därigenom visar hennes bibliotek inte bara på vilka böcker en adelsdam under 1500-talet gärna läste, utan också på hur snabbt den lutherska läran genom litteraturen spred sig bland de läskunniga. Vid sidan om den religiösa litteraturen ägde prinsessan också medicinska böcker, böcker som handlade om hur man sköter ett hushåll samt t.o.m. ett skönlitterärt verk.

I slutet av boken har Otfried Czaika rekonstruerat Elisabet Vasas bibliotek band för band, i storleksordning. Efter Elisabets död hamnade hennes bibliotek av allt att döma i Tyskland, och man känner inte till några böcker som

ägts av Elisabet, trots att författaren har försökt spåra dem i svenska såväl som i en del tyska bibliotek. I samband med rekonstruktionen av biblioteket har Czaika ägnat mycket tid åt att finna de rätta verken, och han redogör även för hur han gått till väga då han identifierat dem.

Utgående från hovpredikanten Vitus Börners likpredikan har Czaika kunnat dra slutsatser om Elisabets läsande. Börner kände Elisabet personligen och kunde därför i detalj berätta om vad hon läste och om vilka böcker och bibelställen hon upplevde som viktiga. Man har livligt diskuterat likpredikningarna och deras sanningshalt då det gäller personalia, eftersom man i dem ofta strävade efter att försköna personen i fråga och utelämna ofördelaktig information enligt principen *De mortuis nihil nisi bene*. Författaren har beaktat detta, och diskuterar också källkritiskt tillförlitligheten hos Börners predikningar. Han kommer fram till att predikan trots allt måste betraktas som ganska tillförlitlig – Börner lyfter t.ex. fram också sådana omständigheter i anknytning till Elisabets liv och person som inte är särskilt positiva. Det finns också en hel del frågor då det gäller användningen av bouppteckningar som källmaterial. Czaika hade kunnat diskutera en del av dem mer grundligt. Nu antar han att de böcker som nämns i bouppteckningen är Elisabets och att det uttryckligen är böckerna i förteckningen som utgör Elisabets bibliotek.

Czaika är väl förtrogen med Elisabet, och lyckas på ett förtjänstfullt sätt placera in henne (både vad gäller kön och ställning) i en historisk kontext. Den bakgrund där det ganska detaljerat berättas om den religiösa situationen i Sverige och om Elisabets plats i detta sammanhang är emellertid en aning för lång. Den fungerar visserligen som en bra bakgrund för utgivandet av *Confessio Augustana*, men det finns risk för att den splittrar boken i två delar: ”Elisabet och den svenska reformationen” och ”Elisabet och den litterära kulturen”. På några ställen, om än sällan, får läsaren anledning att fundera över författarens val och motiveringar. Det gäller t.ex. på s. 16, där författaren konstaterar, visserligen med hänvisning till tidigare forskning, att porträttet på sidan antagligen föreställer Elisabet Vasa och inte Karin Månsdotter (Catharina Månsdotter), som det står på porträttet. Här hade Czaika gärna kunnat motivera sin ståndpunkt lite bättre.

Boken om Elisabet Vasa är intressant och medryckande. Den har ett vackert yttre, och är illustrerad med harmoniska färgbilder. Det handlar om en kompakt undersökning om en adelsdam på 1500-talet och om hennes litterära intressen, men också om hennes överraskande inflytande på rikspolitiken. Den bidrar med mycket ny kunskap om seder och boklig kultur under reformationstiden. Czaikas bok är särskilt intressant i och med att forskningsobjektet är en kvinna. Kvinnors läsande har p.g.a. det magra källmaterialet ofta hamnat i skymundan, men i Elisabets fall finns det ovanligt mycket material om böcker och läsande. Det är inte för intet som Elisabet Vasa har avbildats läsande en bok på gravmonumentet i domkyrkan i Schwerin.

Stormaktstidens svenska postväsende

Magnus Linnarsson, *Postgång på växlande villkor. Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, 281 s., Nordic Academic Press, Lund 2010.
Heiko Droste (ed.), *Connecting the Baltic Area: The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*, 227 s., Södertörns högskola, Stockholm 2011.

Historikern Magnus Linnarsson disputerade i oktober 2010 för filosofie doktorsgraden i Lund med avhandlingen *Postgång på växlande villkor*, som i enlighet med sin undertitel behandlar det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden, således i första hand under 1600-talet. Avhandlingen ingår i serien Nordic Academic Press och är, som anstår ett akademiskt arbete, försedd med ett engelskt sammandrag, gängse notapparat, käll- och litteraturförteckning samt ett kombinerat sak-, Orts- och personregister. Nothänvisningarna är precisa och relevanta, den omfattande käll- och litteraturförteckningen är täckande samt registret väluppgjort och precist. Illustrationerna och tabellerna i boken ökar dess läsbarhet.

Den svenska posten ”grundades”, d.v.s. postväsendet i Sverige organiserades genom en förordning av den 21 februari 1636. I det första kapitlet ”Utgångspunkter” formulerar Linnarsson sitt forskningsproblem: studien, som inleds kring sekelskiftet 1660 och avslutas med stormaktstidens sista postförordning av år 1720, undersöker och, med författarens ord, ”analyserar utvecklingen av en organisation, nämligen det postväsende som startades i Sverige 1636” (s. 16). Geografiskt avgränsas avhandlingen till att omfatta ”det egentliga Sverige”, nuvarande Sverige inklusive de sydsvenska landskapen efter Roskildefreden 1658 samt Finland. De baltiska och tyska provinserna lämnas utanför undersökningen, ty posten där var ordnad enligt andra typer av organisation. Denna avgränsning är både plausibel och adekvat.

Centraliseringen av förvaltningen i stormakten Sverige betingades av de krav de ständiga krigens medförde militärstaten. Ifråga om postväsendets organisering fanns det olika optioner, en central förvaltning med stark byråkratisk kontroll och privat entreprenörskap, som i Europa användes bl.a. i krigföringen i form av privat uppsatta truppförband, t.ex. i trettioåriga kriget. Det var ett avtal mellan entreprenören och staten i form av ett kontrakt, som stipulerade villkoren för entreprenörskapet. Faktum är att, trots att de flesta soldaterna inom den svenska armén ännu år 1630 var rekryterade i Sverige, så finansierades några år senare största delen av de svenska truppförbanden av privata finansiärer. Linnarsson har förmodligen också rätt då han konstaterar att det är förvånande att civilförvaltningen i mycket mindre grad blivit föremål för historikernas intresse i jämförelse med vad fallet är med den militära förvaltningen.

Författaren formulerar som syfte för sin avhandling, ”[...] att med postväsendet som exempel förklara varför den svenska staten vid olika tidpunkter

överbäde olika alternativ” och varför man slutligen valde en centraliserad organisationsform med ett statligt postverk (s. 22). Ur ett bredare perspektiv undersöks i avhandlingen politiska och administrativa förändringar under tidigmodern tid. Det mesta av den äldre svenska postforskningen koncentrerade sig på en noggrann dokumentation av själva postorganisationen och perspektivet var *von oben*, d.v.s. med statsmakten i centrum. Linnarsson konstaterar att få svenska historiker har intresserat sig för posten under de senaste decennierna. Undantagen utgörs närmast av forskarna (Heiko Droste, Örjan Simonsson m.fl.) i det forskningsprojekt vid Södertörns högskola (se nedan), där Linnarsson själv ingår, samt av ekonomhistorikern Mats Bladh, som i *Posten, staten och informationssamhället* (Stockholm 1999) undersökt avregleringen av postens monopol på 1990-talet.

Då man undersöker en specifik institutions organisationsformer blir den teoretiska referensramen av nödvändighet ganska omfattande. Som primär utgångspunkt för sin forskning har författaren valt Oliver E. Williamsons teori om transaktionskostnader. Han har emellertid något modifierat teorin för att kunna tillämpa den på 1600-talets svenska militärstat. Bland de sekundära teorier som använts kan man skönja bl.a. Max Webers teori om statsförvaltningens byråkratisering. I fråga om metoden kan det sammanfattningsvis fastslås att författaren undersöker de organisationsmodeller som i praktiken genomfördes, men även analyserar de optioner som valdes bort och strävar att komparera dem i relation till Williamsons ovan nämnda teori. Bland de viktigaste källgrupperna nämner Linnarsson kungliga förordningarna samt material i kanslikollegiums och i överpostdirektörens arkiv. Gemensamt för dem är, åter med författarens egna ord ”att de till övervägande del har sin proveniens inom den statliga förvaltningen” (s. 45).

Avhandlingens första egentliga kapitel ”I begynnelsen fanns ordet” (s. 49–92) behandlar planeringen och inrättandet av postväsendet i Sverige. Postgångens ordnande sammanhängande med frågan om skjutsningen och problemen kring densamma, vilka varit aktuella genom hela 1500-talet. En del av denna börda betingades av transporten av den statliga posten. Bl.a. Johan III och Karl IX gjorde olika försök för att komma till rätta med problemet. Under Gustav II Adolfs regering verkställdes en postreform, införandet av den s.k. slottsposten. Författaren analyserar också rikskansler Axel Oxenstiernas aldrig förverkligade förslag till postordning av år 1624, vilket var ett första allvarligt försök till etablering av ett ordinarie postväsende i den gryende stormakten Sverige. Avsikten var att förslaget, jämte en skjutsningsförordning, skulle behandlas på riksdagen i Stockholm samma vår, men förordningen utfärdades aldrig. Författaren behandlar förslaget rätt så ingående, vilket synes motiverat med tanke på att det i stor utsträckning förbigåtts av den tidigare forskningen (s. 69–76). Postfrågan ventilerades också i flere kansliordningar i slutet av 1500- och i början av 1600-talet. I 1635 års instruktion för landshövdingarna nämndes även postmästarna explicit. Vid det kungliga kansliet

i Stockholm skulle finnas en allmän postmästare, som koordinerade kurirposten till och från kansliet.

Postväsendet i Sverige inrättades genom förordningen om de s.k. postbuden år 1636. Ett riksomfattande postlinjenät grundades och hela postgången organiserades som en del av statens förvaltning. Ett incitament till det nya systemet var problemen med allmogens skjutsningsbörd, som man hoppades förordningen skulle lätta. Posten skulle transporteras längs de nya postrutterna från en postbonde till en andra. Avståndet mellan postbönderna var 2–3 mil. Den konkreta postgången pålades postdrängarna, vilka till en början transporterade postväskan eller -säckan till fots. Linjenätet var till en början ganska anspråkslöst, den gamla postlinjen från Stockholm till kontinenten (Hamburg) kompletterades med en ny linje genom landet till Göteborg. Senare växte nätet i och med att nya postlinjer inrättades till Kalmar, Gävle, Norrland och Finland. Till chef för den nyinrättade svenska posten utnämndes Anders Wechel, som dock avled redan följande år 1637. Hans änka Gese Wechel övertog ansvaret för organisationen och fick vid sin sida Steen von Steenhausen, med ansvar för att utsträcka postnätet till Finland. Detta skedde på initiativ av den nye generalguvernören i Finland, Per Brahe.

Följande kapitel "Post på entreprenad" (s. 95–137) behandlar perioden från år 1642 till mitten av 1670-talet, då staten åter tog kontrollen över posten. Under dessa år övergick man till ett slags entreprenadsystem, där postväsendet utarrenderades. Efter att Gese Wechel avskedats från postmästartjänsten år 1642, och von Steenhausen också entledigats utsågs Johan Beijer till ny postmästare i Stockholm den 15 oktober 1642. Linnarsson visar i detta kapitel hur den svenska postens organisationsform flera gånger förändrades genom att man turvis pendlade mellan entreprenad och centralstyrd hierarki. Perioden avslutades år 1673 i och med att rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie tilldelades postväsendet i förläning. Kung Karl XI hade blivit myndig år 1672, men De la Gardie, som varit den starke mannen i förmyndarregeringen, hade den unge kungens förtroende och utövade sålunda ett stort utflytande på i styrandet av riket. Förfarandet var en del av den samtida belöningskulturen och låg, enligt Linnarsson, samtidigt i linje med De la Gardies "[...] ambitioner att skaffa resurser för att bygga ut sina godskomplex." (s. 136).

I kapitlet "Staten tar kontrollen" (s. 139–166) redogör Linnarsson för hur det gick till då staten ånyo tog tillbaka sin kontroll över posten. Under Karl XI:s kröningsriksdag i Uppsala 1675 ifrågasatte ständerna förläningen av posten och i samband med de växande reduktionskraven i slutet av 1670-talet indrogs bl.a. postkassan år 1677. Därmed hade staten tagit tillbaka posten från De la Gardie och åter vunnit kontroll över postmedlen. Under enväldets tid (1680–1719) organiserades det svenska postväsendet som ett centralt hierarkiskt ämbetsverk med en överpostdirektör som chef.

Följande kapitel "Pendeln svänger igen" (s. 169–203) behandlar posten inom den av Karl XII:s krig ekonomiskt pressade svenska statsförvaltningen.

Bl.a. gavs utlandsposten på entreprenad 1715–1716, men kungen avslutade sistnämnda år detta experiment och kontrakten upphörde. Linnarsson förmodar att återgången till hierarkin till en del berodde på att överpostdirektören Henrik Bunge var en motståndare till utarrenderingen av posten. Han framhöll bl.a. att det kunde bli problem för de s.k. fribreven om privata arrendatorer ombesörjde posten, då dessa kunde åsidosätta dylika och i stället prioritera de brev de fick betalt för. I postordningen av år 1718 frångick man slutligen postbönderna och i stället infördes ett system med anställda uniformerade postiljoner som transporterade posten. Sex olika typer av posttransport, beroende på snabbheten, infördes: Paquet-Post, ständig Post, Rytare-Post, Ränn-Post, Rid-Post och Extra-Post. Författaren antar att kungen personligen var involverad i den nya postordningens tillkomst.

Avhandlingens sista kapitel "Postgång på växlande villkor" är ett sammandrag, där Linnarsson förtydligar sin analys av postens olika organisationsformer under stormaktstiden (s. 205–213). Där framgår att Linnarsson anpassat Williamssons teori sålunda, att förändringarna i organisationen "inte enbart förklaras med vilken tillgänglig organisationsform som hade lägst kostnader utan att de politiska besluten också vägs in i analysen." (s. 209). Detta innebar att statsmakten också lade vikt vid de politiska transaktionskostnaderna då den beslutade om postens organisation, oavsett av priset, som ibland kunde stiga p.g.a. besluten. Som exempel framhåller författaren t.ex. att det hierarkiska alternativet innebar bättre kontroll av verksamheten, men att det samtidigt ofta betydde att transaktionskostnaderna steg.

Avslutningsvis presenterar Linnarsson tre av sina mest centrala utgångspunkter, vilka även är användbara för den fortsatta forskningen. Han betonar för det första organisationsperspektivet, d.v.s. att själva skapandet av organisationer effektiviserade användningen av militärstatens begränsade resurser. För det andra understryker avhandlingen det långa tidsperspektivet då det gäller framtida studier av den svenska stormakten under 1600-talet och för det tredje betonar författaren behovet av nya studier enkannerligen gällande civilförvaltningen, som åsidosatts av forskarna till förmån för den militära förvaltningen.

Magnus Linnarssons ovan behandlade avhandling tillkom inom ramen för ett forskningsprojekt vid Södertörns högskola, *The Seventeenth Century Media Revolution in the Baltic Area: Postal Service, News Service and the Postmasters*, som inleddes 2006 och avslutas år 2011. Utgångspunkten för projektet, som undersökt utvecklingen av medier och kommunikationer i östersjöområdet på 1600-talet, var att posten innebar en kommunikationsrevolution med flere genomgripande förändringar på det svenska samhällets olika områden.

Delstudierna inom forskningsprojektet presenteras i den engelskspråkiga antologin *Connecting the Baltic Area. The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*, med Heiko Droste som redaktör och författare till kapitlet "The Terms of Royal Service: Post Servant's Finances, ca. 1700" som behandlar de lokala postmästarnas ekonomi.

I inledningen ("Introduction") presenteras projektets målsättning och hypoteser. Projektets målsättning har inte bara varit att bygga på och utveckla den äldre forskningen, utan snarare att fokusera på olika aspekter i ett försök att söka nya vetenskapliga perspektiv på postens historia: "[...] the idea was to focus on different aspects in an effort to open postal history to new scholarly approaches." (s. 19) Här uppmärksammas också det faktum att då posten minskat i betydelse som nationell institution, närmar sig postforskare och mediehistorikerna varandra, i det att intresset för "den gamla" posten ökat inom medie- och kommunikationsforskningen. I skärningspunkten mellan sekelgammal postgångstradition och modern kommunikationsförmedling växer ny innovativ tvärvetenskaplig forskning fram.

Magnus Linnarsson har bidragit med ett översiktligt kapitel ("The Development of the Swedish Post Office, ca. 1600–1721") om det svenska postväsendets utveckling 1600–1721 och Örjan Simonsson har skrivit om hastighet och tid inom det svenska postväsendet under karolinsk tid ("The Swedish Empire and Postal Communications: Speed and Time in the Swedish Post Office, ca. 1680–1720"). Kekke Stadins bidrag "News, Trust and Paris Fashion" behandlar med parismodet som exempel spridningen av nyheter i det nya kommunikationssystem som postväsendet skapade. Ytterligare medverkar i antologin Enn Küng från universitetet i Tartu (Dorpat) med ett kapitel om postinspektören Johan Langes inspektion av postväsendet i Estland och Livland åren 1687–1688 ("Johan Lange's Inspection of the Estonian and Livonian Postal Systems, 1687–88) samt Marianne Larsson med artikeln "Livery Coat, Postal Horn, and the National Coat of Arms", där hon behandlar olika symboler och uniformer som användes inom postväsendet.

Antologin, som bekostats av Östersjöstiftelsen, ingår som nummer 9 i serien Södertörn Studies in History och som nummer 42 i serien Södertörn Academic Studies. Den är knapphändig illustrerad (nästan alla illustrationer ingår i Larssons artikel), men är försedd med både en fyllig litteraturlista och ett användbart personindex.

Den förhandenvarande antologin bildar tillsammans med Magnus Linnarssons avhandling *Postgång på växlande villkor* ett innovativt försök att presentera nya perspektiv på postens historia och samtidigt ger dessa böcker framtida forskare värdefull väggkost på forskningens väg. Såväl antologin som i synnerhet Linnarssons avhandling kan varmt rekommenderas, inte bara för läsare med intresse för posten och dess historia, utan även för alla som sysslar med medie- och kommunikationsforskning.

Lars-Folke Landgrén

Det kosmopolitiska frimureriet blev fosterländskt

Peter Ullgren, *Hemligheternas brödraskap. Om de svenska frimurarnas historia*, 338 s., ill., Norstedts, Stockholm 2010.

En frimurarorden är enligt *Svenska Akademiens Ordbok* en ”benämning på ett i Sverige sedan 1752 (1735) verksamt vida spritt, i förädlande och välgörande syfte och under symboliska former arbetande, hemligt sällskap (orden) med starkt utvecklat ceremoniväsen och tystnadsplikt för medlemmarna rörande ordens hemligheter”. Det kan tilläggas att de hemliga mötena äger rum i loger. De tre första gradernas receptioner (intagningar) äger rum i S:t Johannesloger, de tre följande i S:t Andreasloger och graderna sju till tio i Kapitelloger.

Den som söker rötterna till det svenska frimureriet måste rikta blickarna mot England. Forskare har sökt frimureriets ursprung i de medeltida gillen som organiserades för murare i samband med byggen av t.ex. katedraler. I murarskrået kom även yrkesgrupper som stenhuggare, bildhuggare, och skulptörer att införlivas. Vid stora byggen uppförde arbetarna för eget bruk en bygghydd (eng. *lodge*). Under 1600-talet accepterades även andra yrken; verksamheten i dessa loger kunde bli mer spekulativ och symbolisk, samtidigt som social samvaro och välgörenhet blev dominerande inslag; begreppet frimurare blev frekvent.

Den stora branden i London 1666 kom paradoxalt nog att gynna frimureriet. Bygget av St Paul's Cathedral drog till sig stora skaror av yrkesmän, inte minst murare. Ur askan reste sig en unik kulturmiljö av boklädor, kaffehus och andra lokaler, där frimurare kunde hålla loge. Här möter vi en blandning av operativt och spekulativt mureri. Här drömde man om att bygga ett Nytt Jerusalem i England, här byttes tankar mot bakgrund av den nya fysiken, matematiken, geometrin och inte minst arkitekturen. Isaac Newton och Christopher Wren, frimurarnas samtida ikoner, förde djuplodande samtal om kung Salomos tempel och den bibliska byggnadskonstens ideala mått. Många frimurare var också ”fellows” i Royal Society där Newton var preses.¹ Alkemin, som i Stockholm på 1780-talet skulle räknas till de ockulta vetenskaperna, hade ännu en stark ställning i Newtons värld och påverkade frimureriets esoteriska idéinnehåll.

En viktig förutsättning för det moderna frimureriets utveckling var också den ärorika revolutionen och den radikala engelska upplysningen. Jürgen Habermas var tidigt ute med att analysera detta ursprung. Logerna på 1690-talet kunde i kölvattnet av revolutionen utveckla konstitutionell självstyrelse i ett slags mikroformat. Logernas verksamhet pekar framåt – mot en ny europeisk identitet, där utrymmet för den absoluta monarkin minskar. Forskare

¹ Se t.ex. David Harrison, *The Genesis of Freemasonry* (2009).

ser numera frimureriet som en del av upplysningen. Det mesta som skrivits om ritualer och hemlighetsmakeri har dolt det centrala idéinnehållet.²

När några loger i London midsommardagen 1717 bildade en storloge³ för spekulativt frimureri tog verksamheten fart på ett sätt som förmodligen ingen vågat drömma om: bara i London möttes allt fler nybildade loger på värdshus och tavernor. För att dementera alla illvilliga rykten och misstänksamhet från makthavarna lät man för allmän kännedom utarbeta en urkund, *The Constitutions of the Free-Masons*. Varje frimurare skulle i god deistisk anda vara dygdig och tro på ett Högsta väsen, hette det bl.a.

Grunden var nu lagd för det moderna frimureriet. Den nya trenden spred sig till Frankrike och vidare över kontinenten. Att bilda loger, i en paradoxalt nog upplyst och kosmopolitisk anda, hade blivit på modet. ”Världen är en enda stor republik där varje folk utgör en familj och varje individ ett barn”, förkunnade det kosmopolitiska frimureriets portalfigur *par préférence* Andrew Michael Ramsay i ett berömt tal, när exiljakobiten Charles Radclyffe 1736 installerades som den förste stormästaren i Grande Loge de France, den franska storlogen.⁴

Överallt där frimurare funnits har man drivit gäck med dem. Hemlighetsmakeriet har inbjudit till en uppsjö av spektakulära, konspiratoriska och allmänt negativa skrivelser. Sådant förekommer även i dag, men samtidigt utforskas detta märkliga kulturfenomen vid åtskilliga lärosäten, inte minst i länder där frimureriet tidigt vann insteg och blev omfattande. Professurer i esoterism finns i England, Holland och Frankrike.

På våra breddgrader har Charlotta Wolff i sin vänskapsforskning satt fenomenet i fokus och sammanfattat 1700-talets kosmopolitiska frimurarkultur som ett koncentrat av seklets idévärld: humanism och filantropi, deism och republikanska tendenser blandades med viss vurm för esoteriska symboler och initiationsriter. Frimureriet fungerade också som ett nätverk som bl.a. bidrog till att sprida upplysningstidens elementa.⁵

² Se t.ex. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere* (Cambridge, Mass. 1989); Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans*, (London 1981).

³ En representantförsamling bildad av vissa medlemmar av underlydande loger. En sådan storloge med namnet Svenska stora landslogen bildades i Stockholm 1760.

⁴ Göran Anderberg, *Frimuraren Gustaf III* (Göteborg 2009), s. 20, cit. *Frimuraren Gustaf III*.

⁵ Charlotta Wolff, *Vänskap och makt* (Helsingfors 2005), s. 259. Jfr även Margaret Jacobs numera klassiska *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in the Eighteenth-Century Europe* (Oxford 1991) och *The Origins of Freemasonry: Facts and Fictions* (Philadelphia 2006) samt Helmut Reinalter, *Entstehung und historische Entwicklung* i hans *Die Freimaurer* (München 2000). Om vänskapsforskning, se även Eva Österberg, *Vänskap: en lång historia* (Stockholm 2007).

Bland dagens otaliga ordenssällskap är frimurarna det äldsta och mest mytomspunna. I Sverige introducerades detta brödraskap 1735 av den unge greven Axel Wrede-Sparre som varit i Frankrike och där kommit i kontakt med det trendiga frimureriet. Den första logen i Finland, S:t Augustin, grundades 1756. Inom logen var språket svenska men intressant nog tog man en lösen på finska: *Suomen ilo*.⁶

Axel Wrede-Sparre, en tidstypisk högaristokrat, fångades främst av frimureriets umgängeskultur och kosmopolitism. Han tillhörde också, vilket sällan nämns, de unga hetsporrarna inom hattpartiet som väckte uppmärksamhet under de nästan tumultartade sessionerna på Ridarhuset i februari och mars 1739, vår historias första partipolitiska maktskifte.⁷

Wrede-Sparres karriär som frimurare blev kort men epokgörande, inte minst genom att hans släkting Carl Gustaf Tessin under högtidliga former lät sig initieras. Den blivande lantmarskalken, diplomaten och kanslipresidenten blev alltså den förste att recipiera som frimurare på svensk botten. Tessin förkroppsligar det franska kulturinflytandet under frihetstiden, men han var också maktlysten, inte främmande för att ”efter konung Fredriks död upprätta en republik i svenska tronens ställe”.⁸ Lovisa Ulrika fann i Tessin ”en oböjlig republikan”.⁹ Som kosmopolitisk frimurare är han typisk; han skulle senare i livet försonas med kungahuset.

Den som gav det svenska frimureriet luft under vingarna var friherre Carl Fredrik Scheffer, som recipierat som frimurare i Paris, där han efterträtt sin mentor Tessin, och fått fullmakt av stormästaren Charles Radclyffe att grunda legala loger hemma.¹⁰

Frimureriet gick under 1700-talet hand i hand med politiken. Frihetstidens främste partifunktionär Fredrik Gyllenborg och kanslipresidenten Anders Johan von Höpken är typiska exempel. Fram tonar ett aristokratiskt hattprojekt. Tessin nominerades som stormästare men avstod till förmån för Scheffer. Goda relationer till kungamakten odlades; prins Gustaf hade uppvaktats vid sin födelse med en frimurarmedalj och prinsessan Sofia Albertina hedrades i filantropisk anda några år senare när Frimurarebarnhuset grundades.¹¹

⁶ Under den ryska tiden låg frimureriet i Finland nere men 1920 tog medlemmar av den Granatenhjelmiska stiftelsen initiativ till att inrätta en loge. Jfr Nils G. Holm, 'Frimureriets framväxt och utveckling i Finland', Dan Eklund, Sten Svensson & Hans Berg (red.), *Hertig Carl och det svenska frimureriet* (Uppsala 2010), s. 63. Cit. *Hertig Carl*.

⁷ Ingemar Carlsson, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43* (Stockholm 1981), s. 180.

⁸ Axel v. Fersen, *Historiska skrifter* I (Stockholm 1867), s. 166.

⁹ Bernhard von Beskow, *Minne af Karl Gustaf Tessin*, Sv. Ak. Handl., del. 38 (Stockholm 1864), s. 152f.

¹⁰ Det fanns vid denna tid gott om s.k. vilda loger. Den första lagliga logen i Sverige blev S:t Jean Auxiliaire som grundades vid Scheffers hemkomst 1752.

¹¹ Anderberg, *Frimuraren Gustaf III*, s. 38.

Det var logiskt att också bjuda in kung Adolf Fredrik i det mondäna brödrskapet, vilket blev början på en kunglig tradition.¹² Expansionen över riket tog fart och frimurarorden liknade allt mer en offentlig institution vid sidan av kyrkan, regeringen, riksdagen, universiteten och de lärda akademierna.

För Tessin och Scheffer fanns ingen motsättning mellan kosmopolitism och patriotism. Ett kosmopolitiskt förhållningssätt var tvärtom till nytta för fäderneslandet. I radikal filosofisk bemärkelse var frihetstidens kosmopolitism republikansk.

Det frihetstida frimurarprojektet överlevde utan svårighet Gustaf III:s statskupp, vilket inte var så märkligt då kungen och prinsarna redan hade recipierat. Dessutom var stormästaren på ”rätt” sida och involverad i den nya regeringsformen: Scheffer hade successivt förlorat tron på den gamla författningens förträfflighet och var till sin död Gustafs grå eminens.¹³

Både Gustaf III som ordens protektor och senare även hertig Carl som regent och stormästare hade total insyn i frimureriet. På olika nivåer inom samhällsapparaten fanns det gott om oförvitliga frimurare, men givetvis också en och annan lycksoöker, som Oscar Nikula visat i fallet hovstallmästaren Adolph Fredric Munck.¹⁴

Exemplet på hur kungamakten tog höga frimurare i sin tjänst är *legio*. Inför ryska kriget hölls t.ex. en serie superhemliga krigskonseljer på Haga. Två höga frimurare var kallade: Johan Christopher Toll, kungens främste rådgivare i militära frågor, och Eric Ruuth, ekonomiskt sakkunnig. Som edsvuren protokollförare tjänstgjorde majoren och frimuraren Otto Wrede, adjutant hos Toll. Det kan tilläggas att kommenderande generalen i Finland Fredric Posse var frimurare, liksom generalen Berndt Otto Stackelberg som 1772 fick order av kungen att rekognosera den finsk-ryska gränsen och förbereda en försvarsplan.¹⁵

Att Gustaf III utnyttjade frimureriet i statsnyttans tjänst förringar inte det faktum att han samtidigt hade sitt hjärta i orden, han tillägnade sig allt det esoteriska, etiska och estetiska som den kosmopolitiska frimurarkulturen hade att erbjuda. Om det vittnar inte minst hans sista pjäs, *Den svartsjuka Neapolitanar'n*, ett bortglömt stycke, laddat med frimurarsymbolik, som i det avseendet för tankarna till Mozarts *Trollflöjten*.¹⁶

¹² Denna tradition upphörde med prins Bertil som blev den siste stormästaren av kunglig börd.

¹³ Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III – Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran* (Stockholm 1993), passim; Anderberg, *Frimuraren Gustaf III*, s. 56.

¹⁴ Oscar Nikula, *Adolph Fredric Munck. En hovgunstlings uppgång och fall* (Borgå 1991).

¹⁵ Anderberg, *Frimuraren Gustaf III*, s. 71. Jfr också Henrik Knif, *Leva och låta leva i gamla Europa* (Stockholm 2010) rörande Johan Gabriel Oxenstiernas uppdrag att infiltrera i de baltiska länderna.

¹⁶ Anderberg, *Frimuraren Gustaf III*, s. 93.

Frimureriets roll i 1700-talets Sverige är unik. I Ludvig XV:s Frankrike misstänktes frimurarna redan på 1730-talet för subversiv verksamhet, bannlystes av påven och jagades av kardinal de Fleurys poliser. Trots allt motstånd från staten i form av det katolska enväldet utvecklades frimureriet under seklets gång till en maktfaktor, inte minst under sin radikale stormästare, hertigen av Orléans, Louis Philippe, under revolutionen känd som Philippe Egalité, självfallet *persona non grata* i Versailles.¹⁷ I Österrike var kejsar Josef II positiv till upplysningen men extremt negativ till frimurarnas hemliga verksamhet som han ansåg strida mot absolutismens idé.¹⁸

Vid franska revolutionens utbrott beräknar man att det fanns kanske tio tusen frimurare i den franska huvudstaden på en befolkning av drygt en halv miljon. Bland medlemmarna i den mest berömda logen, ”De nio systrarna”, märks Voltaire, Sieyès, La Fayette, Talleyrand och Mirabeau; när regimen trasslade logen utsåg man den amerikanske ambassadören Benjamin Franklin till ordförande. Många frimurare var också jakobiner; deras roll under revolutionen må tidigare ha överdrivits av historiker, men de räknas dock som en av flera viktiga maktfaktorer under det första skedet, d.v.s. 1789–1792.¹⁹

Frimureriet kom alltså tidigt till Sverige, mutades in på högsta ort men skulle i sinom tid gå sin egen väg. Att följa den vägen och beskriva den med hjälp av svårtillgängliga källor och en snärig historiografi, är ett mandatsprov. Med spänning tar man därför del av en nyutkommen monografi, författad av lundahistorikern Peter Ullgren. Som ovan framgått är marken inte obruten; ämnet är vidlyftigt och provokativt; många studier väntar på sina forskare. Det länder dock Ullgren till heder att han gått till verket förutsättningslöst och fördomsfritt, med en biografisk infallsvinkel och med anglosaxisk berättarteknik.

Hemligheternas brödraskap är en populärvetenskaplig studie. Ullgren har valt bort ordenslegendernas och frimurarritualernas ursprung för att i stället koncentrera sig på den faktiska historien som handlar om de människor av kött och blod som etablerade och utvecklade frimureriet. Som fackhistoriker har hans ambition också varit att ”räta ut de falska rykten och överdrifter som jag stött på om frimurarna”. Referenserna redovisas kapitelvis; det otryckta materialet i Svenska Frimurare Ordens arkiv är numera tillgängligt för forskning.²⁰

Ullgren håller både distans och en klädsam närhet till sitt ämne. Intervjuer med aktiva frimurare gör framställningen levande; kända krögare, artister,

¹⁷ Anderberg, *Frimuraren Gustaf III*, s. 27.

¹⁸ Helmut Reinalter, *Die Freimaurer* (Innsbruck 2006), s. 22. I sin forskning har Reinalter bl.a. ägnat sig åt förhållandet mellan frimureri, stat, politik, kyrka och kultur.

¹⁹ Se t.ex. F. G. Hourtoulle, *Franc-Maçonnerie et Revolution* (Paris 1989) s. 449–463.

²⁰ Arkivet har presenterats i Göran Anderberg, ”Till frågan om Reuterholmska arkivets mystiska papper”, *HTF* 88 (2003:1). Arkivet har också uppmärksamrats i RA beståndsoversikt, del 8, band 2 (2006), s. 931.

idrottsmän och politiker passerar revy. Bokens första mening förebådar stilen: ”Jag öppnar den svarta järnskranksgrinden. Hemska bilder målas upp i mitt huvud. Jag ser män, frimurare i mantlar, som vill ta över världen, djävulsdyrkare som ligger i kistor, dricker blod och slaktar små barn.”

Utöver inledningen får varje århundrade sitt kapitel. 1700-talsfrimureriet har historisk relevans och sprängkraft och epoken tar också merparten av utrymmet, medan 1800- och 1900-talen får karaktär av appendix. Det är möjligt att boken hade vunnit på en tematisk framställning.

Framställningen av 1700-talet landar i frimurarmystiken, bokens längsta avsnitt, där hertig Carls och hans vänners *faiblesse* för ockultismen skärskådas. Över det hela svävar Martin Lamms ande och hans tolkning av denna mystik som en ”motströmning mot upplysningen” och en ”andlig farsot” som räddade frimureriet från att gå i stå.²¹ Lamms attack var en veritabel breddside som satt sina spår. Frimurararkivets rika bestånd av mystiska dokument har nyligen transkriberats och omvärderats av Kjell Lekeby. Intresset för levande symboler var mycket större under 1700-talet, nu uppfattas symboler mest som tecken, då som uttryck för andliga realiteter. Samtidigt var det framför allt frimurare knutna till hovet som fångades av de ockulta vetenskaperna.²² Även Ullgren tolkar mystiken som ”ett undantag i ordens historia”. Numera råder konsensus på denna punkt.

Den verkliga vattendelaren är inte mystiken utan lanseringen av ett helt nytt system vid sekelskiftet 1800: i det svenska frimureriet finns inget centralare begrepp, inget med mera tyngd än *den svenska riten*.²³ När hertigen av Södermanland stadfäste det nya systemet var trendbrottet ett faktum, metamorfosen, avskedet från deismen och den kosmopolitiska frimurarkulturen, där Tessin och Scheffer känt sig hemma, och framför allt Gustaf III, som hade haft högtflygande planer på att efterträda det internationella frimureriets hemliga, presumtiva överhuvud, pretendenten Charles Edward Stuart, den en gång så legendariske ”Bonnie Prince Charlie”. Vid ett personligt, extremt eftertraktat besök hos denne i Florens begåvades Gustaf med successionsrätten som det europeiska frimureriets högste le-

²¹ Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur* II (Stockholm 1920).

²² Kjell Lekeby, *Gustaviansk mystik. Alkemister, kabbalister, magiker, andeskådare, astrologer och skattgrävare i den esoteriska kretsen kring G.A. Reuterholm, hertig Carl och hertiginnan Charlotta 1776–1803* (Stockholm 2010), passim. Jfr Karin Johannisson, ’Förnuftets orosandar: magnetisörer, swedenborgare och frimurare i den gustavianska tidens Stockholm’, *Artes* 1987:1.

²³ I stället för ”den svenska riten” (*The Swedish Rite*) förekommer i litteraturen begreppet ”det svenska systemet”.

dare. Denna värdighet hade därmed räddats för Sverige och dynastin Holstein-Gottorp.²⁴

Den svenska ritén var något nytt. Den krävde kristen bekännelse, och samtidigt gjordes en rejäl översyn av organisation, ceremonier och ritualer. Ett typiskt demokratiskt drag är att recipienden (den sökande) aktiveras vid receptionen på ett sätt som inte förekommer internationellt. Ullgren tangerar systemskiftet i sin inledning och i avsnittet om frimurarmystiken men i övrigt inte. Här går läsaren miste om något väsentligt.

Huvudaktör bakom systemskiftet var hertig Carl med biträde av kaptenen vid Livgardet Wilhelm Tornérhjelm. Sedan 1780 var Carl inte bara stormästare utan också "härmästare för den IX Frimurare Provinsen". Som sådan hade han dåliga erfarenheter att samverka med det kontinentala frimureriet. Därför blev Gustaf III:s besök i Florens en höjdpunkt i kosmopolitisk anda. Carl hade den gången varit euforisk; Gustaf hade "återsatt ordens fallna murar i sitt forna stånd".²⁵ Under de dramatiska åren som inleddes av ryska kriget, skulle orden bli satt på undantag. Först sedan Carl befriats från sina plikter i rikets tjänst fick han tid för det allra käraste, frimureriet. Tid är viktig, men vad var den verkliga drivkraften bakom den nya ritén?

Den 1 november 1796 hade Carl som prinsregent efter mer än fyra år lämnat över riksstyrelsen till den myndige Gustaf IV Adolf. Men nu följde mänskligt att döma de svåraste åren i hertigens liv. Han drabbades av en rad förluster, föga uppmärksammade i hans biografi. Han hade förlorat sitt goda rykte hos folket, han hade förlorat en vän, och värst av allt, han skulle förlora ett barn. Han var en bruten man, inte minst till sin hälsa. Samtidens kult kring ära och odödlighet kändes förmodligen också betungande.

Förmyndarregeringen hade lyckats behålla freden men i den allmänna opinionen var den illa omtyckt. Samtidigt förblev kungamordet ett trauma för Carl: vid statskupperna och i kriget hade han och Gustaf stått sida vid sida, och de hade delat sitt engagemang för frimureriet. Knappt hade Anckarströms skott fallit den 16 mars 1792 förrän rykten började cirkulera om frimurarnas och hertigens egen delaktighet i sammansvärjningen. Ryktena skulle förfölja honom livet ut och fläcka hans eftermäle.²⁶

Samtidigt sprack vänskapen med Gustaf Adolf Reuterholm, frimurarvännen och hans förste minister. Orsaken var Reuterholms hantering av affären

²⁴ Det s.k. Coadjutorbrevet är daterat 8 dec. 1783, enbart i samtida kopia i Svenska Frimurare Ordens arkiv. Originalen har förkommit förmodligen då Gustaf IV Adolf gick i exil. Anderberg, *Frimuraren Gustaf III*, s. 156f.

²⁵ RA. Kungl. arkiv, K 368, Gustaf III till Carl. Florens 9.12.1783. Hertig Carls svar 24.1.1784, UUB, F 484.

²⁶ Problematiken har presenterats i Göran Anderberg, "Till frågan om hertig Carls och Gustaf Adolf Reuterholms delaktighet i mordplanerna på Gustaf III", *HTF* 92 (2007:4).

Magdalena Rudenschöld.²⁷ En kort tid efter brytningen blev hertigen så sjuk att man fruktade för hans liv. Under ”tysthetslöfte” fick hertiginnan Charlotta höra sin mans omdöme om vännen: ”Jag vet, att allmänheten hatar mig, och att orsaken härtill är min vänskap med den där karlen”.²⁸ Hans heroiska bedrifter var nu glömda. Som storamiral hade han en gång varit med i hetluften både vid Hogland och i Viborgska viken, och som överbefälhavare hade han framgångsrikt fört befälet över trupperna i Finland och lyckats spränga Anjalaförbundet.

Efter ett missfall sommaren 1797 nedkom hertiginnan Charlotta i juli följande år med en son men den lille rycktes bort samma dag som dopet skulle äga rum. Detta tog hertig Carl som varit sjuk hela våren så hårt att han inte kunde närvara vid begravningen.²⁹ Hertiginnans två olyckliga barnsängar tärde på makarnas krafter.

Hemkommen efter en rekreativresa till Wien kunde hertigen på allvar ta itu med frimurarordens problem. Orden befann sig i kris: rekryteringen av nya medlemmar lämnade mycket övrigt att önska. Många proselyter levde inte upp till de etiska kraven, ovärdiga unga män recipierade, det förekom ”sarkasmer mot frimureriet”.³⁰

Gustaf III har vittnat om att han i frimureriet upplevt ”andakt utan att höra sarkasmer”.³¹ I slutet av 1790-talet hade tidsandan och kulturklimatet ändrat karaktär. Religiöst har man talat om en blandning av luthersk ortodoxi, pietistisk filantropi och herrnhutisk känslsamhet. Hertig Carl hade nu möjlighet att låta sin personliga religiösa övertygelse prägla den svenska ordensriten. Magnus Ottosson har med full evidens visat att hertig Carls intresse för 1700-talets Kristusmystik var djupt och lidelsefullt: Ottosson har spårat den svenska ritens esoteriskt kristna symbolvärld till en av Carl ägd liturgisk dräkt från 1780-talet.³²

Krisen inom orden i Sverige var en mild västanfläkt i jämförelse med utvecklingen på kontinenten. I Josef II:s Österrike var frimurarna klämda, i Frankrike hade stormästaren Philippe Egalité röstat för kungens dödsdom för att senare själv hamna under giljotinen. Frimureriet både hemma och

²⁷ Göran Anderberg, ’Reuterholm – vännen på gott och ont’, Dan Eklund, Sten Svensson & Hans Berg (red.), *Hertig Carl och det svenska frimureriet* (Uppsala 2010), s. 318.

²⁸ *Hedvig Elisabeth Charlotta, Dagbok*, VI 1797–1799, översatt av Cecilia af Klercker, s. 18.

²⁹ *Hedvig Elisabeth Charlotta, Dagbok*, VI 1797–1799, s. 107.

³⁰ Roger de Robelin, ’Johannesfrimureriet i Sverige under 1700-talet’, T. Bergröth (red.), *I guld och himmelsblått. Frimureri ett ideal i tiden* (Åbo 1992) s. 72.

³¹ Jfr också Lekeby, a.a. appendix, brevkoncept, där Gustaf prisar frimureriets kristna budskap.

³² Magnus Ottosson, ’Kristusmystik under 1700-talet’; jfr även Ulf Åsén, ’Jacob Wilhelm Tornérhjelm’, båda i Dan Eklund, Sten Svensson & Hans Berg (red.), *Hertig Carl och det svenska frimureriet* (Uppsala 2010).

utomlands tycks inte längre vara i takt med tidsandan. Mot den bakgrunden bör den historiska förklaringen till systemskiftet i Sverige sökas kontextuellt.

Brumairekuppen ägde rum vid tiden för hertigens hemkomst samtidigt som republikens krig mot den andra koalitionen pågick för fullt. För Tessin, Scheffer och Reuterholm hade Frankrike varit frimurarnas förlovade land men revolutionen hade urartat och frimurarna attackerats både från höger och vänster. Hertig Carl avskydde jakobinismen och det republikanska frihetsbegrepp som Reuterholm och många av hans frimurarvänner hade hyllat.³³

Systemskiftet speglar också den pågående ståndsnivelleringen och maktkampen mellan kung och adelsbyråkrati. Frimurarorden var i många stycken aristokratins sista bastion. För många frimurare betydde solidariteten med det egna ståndet mer än trohetseden till stormästaren hertig Carl och ordens protektor kung Gustaf.

Maktkampen mellan kung och adel gav naturligtvis ekon inom frimurarorden – både 1789 och 1792. Av de 109 dömda Anjalamännen var sexton frimurare, däribland översten Johan Henrik Hästesko och åtta bröder från logen i Helsingfors.³⁴ Bakom de egentliga kungamördarna har omkring 80 personer identifierats, den stora majoriteten adelsmän och officerare.³⁵ Det har alltså funnits underlag för den fantasifulla konspirationsteorin att samtliga ”inblandade var frimurare med undantag av verktyget, Anckarström”.³⁶ Men bland ett fyrtiotal häktade konspiratörer fanns i själva verket endast sex frimurare.³⁷

Från hertig Carls horisont kan systemskiftet ses som en tydlig markering mot adelsrepubliken. Från att under frihetstiden ha varit hattaristokratins skötebarn hade frimureriet under Gustaf III institutionaliserats och blivit ett samverkansprojekt mellan den Holstein-Gottorpska ordensledningen och kapitellogernas adelsdignitärer för att slutligen genom den svenska riten få en nystart med den framväxande medelklassen som bärande element, även om det skulle dröja tvåhundra år innan orden fick sin förste ofrälse stormästare.

Stormästaren hertig Carls brytning med kosmopolitismen var inte total: det historiska arvet, filantropin och mycket av frimureriets idéinnehåll levde vidare, men den svenska orden blev suverän. Och den blev framför allt ett värn mot den gudlösa, franska republikens segertåg i Europa. Den svenska riten, med kristen bekännelse, var i första hand antifransk, lika antifransk som den svenska utrikespolitiken.

³³ Om Reuterholm, hertig Carl och jakobinismen se Göran Anderberg, 'Gustaf Adolf Reuterholms vallfart till revolutionens Frankrike och Italien', *HTF* 90 (2005:3), s. 320ff.

³⁴ Anderberg, *Frimuraren Gustaf III*, s. 120.

³⁵ Anders Larson, *Sammansvärjningen mot Gustaf III* (Uppsala 1959), s. 405f.

³⁶ Jfr bl.a. Stig Ramel, *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814* (Stockholm 1997), s. 142.

³⁷ Anderberg, *Frimuraren Gustaf III*, s. 112.

Efter förlusten av Finland men före unionen med Norge togs på kungligt initiativ det sista steget på vägen mot det fosterländska frimureriet. I maj 1811 instiftades en statlig orden, enbart avsedd för förtjänta frimurare. Främst på listan över dessa Karl XIII-riddare placerade kungen den forne vännen, mystikern och statsmannen Gustaf Adolf Reuterholm. Men den gamle kosmopoliten var nu svuren fiende till regimen, som han menade på alla sätt vanskött rikets angelägenheter. I sin dagbok ironiserade han över att den gamle frimurarvännen Karl XIII nu hade svikit frimureriets konfessionslösa och frihetliga ideal:

en *Ny ordens stiftande* eller rättare sagt *sekulariserande*, vars chef han redan länge varit och som under namn av *Maçonnerie* i Sverige är noggsamt känd. *Denna orden* som i anseende till hela Dess urgamla inrättning för ingen del är av någon slags publicitet: beslöt han icke dess mindre i sin sjuklighet, skulle hädanefter honom till ära, offentligen bäras under namn av Karl XIII:s orden – jag för min del ämnar aldrig i livet på mitt bröst bära denna lika oväntade, som genom sitt förhatliga namnchiffer mig numera så äckliga och motbjudande dekoration.³⁸

Göran Anderberg

³⁸ RA, Ädelgrenska saml., resejournal, vol. 23, 1811. Kursiveringen är Reuterholms.

Det romerska perspektivet och källorna till Nordens historia

Elise Garritzen, *Lähteiden lumoamat. Henry Biaudet, Liisi Karttunen ja suomalainen historiantutkimus Roomassa 1900-luvun alussa* [Förhåxade av källor. Henry Biaudet, Liisi Karttunen och finsk historieforskning i Rom vid 1900-talets början], 373 s., Bibliotheca Historica 130, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.

Henry Biaudet och Liisi Karttunen är knappast välbekanta personer för så många historiker i dag. Kanske är det därför bäst att inleda med en snabbkarakteristik lånad från E. G. Gummerus, son till diplomaten och historikern Herman Gummerus. Sonens tidiga minnen rör åren kort efter arkivforskarnas intensiva Romår, då han levde i nära kontakt med Liisi Karttunen i sitt barndomshem Palazzo Massimo, där det självständiga Finlands första sändebud i Rom logerade:

Som medhjälpare har min far attaché Halvar Härkönen och vår gamla vän i Rom, 'dottore' Liisi Karttunen. Hon är mångårig korrespondent till flera finska tidningar, men från början är hon historiker och medarbetare till den geniale forskaren Henry Biaudet på 'Mission Historique Finlandaise' vid Via Alessandro Farnese, på skämt även kallat 'Missionssällskapet' och en föregångare till det nuvarande institutet på Villa Lante. [...] Lilla livliga Liisi Karttunen hade någonting av en fågel i sitt sätt och utseende, kvick och vaksam, hon kände allt och alla i tidningsvärlden och tjänstgjorde som kanslist och pressreferent. Redan då var hon en veteran bland nordborna i Rom, där hon bott sedan 1907 eller 1908. (E. R. Gummerus, *Palatset med kolonnerna*, 1974)

Henry Biaudet och Liisi Karttunen var de två pionjärer som startade och drev vad de själva kallade en finländsk forskningsexpedition i Rom. Det gällde att i Vatikanens arkiv samla källmaterial till Nordens historia. Till en början skulle tyngdpunkten helt ligga på 1500-talets händelserika och stormiga senare del. Denna epok då Finlands framtid verkade stå på spel hade utformats till ett kärnområde för den inhemska historieforskningen inte minst genom Yrjö Koskinens nationellt syftande historia om klubbekriget. Henry Biaudet önskade anlägga ett större allmäneuropeiskt perspektiv på händelserna då Sveriges och Polens och därmed hela den europeiska storpolitiken kom att sammanverka. Den katolska kyrkan, en maktfaktor av rang med många välplacerade sändebud och representanter, var i högsta grad engagerad i nordiska angelägenheter under dessa motreformationens år. Till skillnad från det mesta som dittills skrivits i Sverige och Finland om den här perioden saknade Biaudets tolkningar antikatomsk prägel.

Elise Garritzens doktorsavhandling är ett historiografiskt arbete med verkligt många dimensioner, så många att avhandlingen inte är alldeles lätt att

sammanfatta. Författaren har samlat ett ymnigt källmaterial och lyckats pressa det på mycket olika typer av frågeställningar, såväl när det gäller förra sekelskiftets historikersamfund med sina många personligheter och vetenskapsideal som det sena 1500-talets kritiska år och den svenska politiken med sina europeiska förgreningar. Avhandlingens tyngdpunkt ligger ändå på det förra, olika aspekter på historieforskningen under några i Finland intensiva år i början av 1900-talet. Allt är föredömligt sakligt presenterat utan ansatser till övertolkningar. Författaren strävar på ett beundransvärt sätt att förhålla sig balanserat till den stridbare och våldsamt subjektive Henry Biaudet. Som helhet är Garritzens arbete mycket systematiskt, välstrukturerat och välpresenterat. Förvisso kan den stränga systematiken i arbetets uppbyggnad medföra att läsaren får vänta hundratalet sidor förrän en avhandlingstexten väckt undring ägnas någon form av utredning. Men som regel kommer utredningen.

Henry Biaudet insjuknade och dog i tyfus i Rom 1915. Han var då endast 45 år gammal. Men han hade ett ovanligt rikt och arbetsdrygt liv bakom sig. Han var född i Tyskland i en fransk familj som i hans unga år flyttat till Finland. Han inledde en karriär som officer, men engagerad för den finska saken sadlade han om och började en bana som historiker. På sin nya bana hade han inte minst hjälp av sina vida språkkunskaper; fransk i grunden var han ytterst mångspråkig; kosmopolit genom sina erfarenheter sållade han sig till fennomanerna. Men till skillnad från många meningsfränder var han ingen undfallenhetsman utan politisk aktivist, aktivt inblandad i flera konspirationer mot den ryska politiken i Finland efter sekelskiftet 1900. Därtill var han frimurare och trebarnsfar ”på rymmen” undan en i Finland skandalös skilsmässa. Som om en separation inte hade varit illa nog i det borgerliga Helsingforssamfundets ögon, fick han ett utomäktenskapligt barn med sin hustrus syster.

Garritzen karakteriserar Biaudet som självsäker och uppbrusande, vinnande och nervös, ständigt verksam, cigarrökande och drickande. I Rom inledde han ett förhållande med sin unga sekreterare, Liisi Karttunen. Redogörelsen för Biaudets många åtaganden förmedlar intrycket av att han hade så bråttom med att dra upp stora planer och att intrigera att han inte riktigt fick krafter över att utföra tråkigare skrivarbete. Henry Biaudet var definitivt en man för handling och strid. Han behövde en assistent, och tänkte sig att en foglig kvinna skulle bli bäst. Att Liisi Karttunen växte till exceptionellt arbetsförmögen historieforskare fick han märka under resans gång.

Liisi Karttunen var fil.kand. och 27 år när hon våren 1907 reste med Henry Biaudet på en första arkivtur genom Europa med Rom som slutmål. Hon hade inlett sin skolgång i karelska Sordavala och fortsatt i Helsingfors finska samskola. Efter studentexamen med dispens för sitt kön skulle hon nu, som historiestuderande vid universitet, disputerar på en på franska avfattad avhandling om påvens svenska sändebud Antonio Possevino, med hjälp av ett 1500-talsmaterial i huvudsak insamlat av Biaudet.

Att en kvinna disputerade i historia var inte vanligt; Liisi Karttunen var den tredje att lyckas efter Tekla Hultin och Alma Söderhjelm. Hennes avhandling från 1908 gav också upphov till mycken kontrovers i historisk-filologiska sektionen. Hon kritiserades hårt för osjälvständighet, vilket också enligt bedömarnas uppfattning var en kvinnas, en "frökens" sanna natur – i universitetets handlingar förblev hon även senare "fröken" trots sina lärda grader. Kontroversen eldades under av utdragen språkpolitisk motsättning mellan en svensk- och en finsksinnad falang. Professor M. G. Schybergson var i allmänhet den som anförde kritiken, medan professor E. G. Palmén, Biaudets ständiga stöd hemma, för det mesta organiserade försvaret.

I utredningen av de intrikata turerna vid universitetet och de komplicerade och emellanåt växlande frontlinjerna i vetenskapspolitiken visar Garritzens avhandling en verklig styrka. Det gäller inte minst hur det vetenskapliga och det dagspolitiska å ena sidan hålls åtskilda och å den andra blandas samman. Vikten av att själv konstruera en nationell historia åt Finland var ändå ett övergripande mål, vars dagspolitiska relevans inte ifrågasattes, utan som var ett starkt argument för det stöd forskningsexpeditionen lyckades uppamma. Vad beträffar historieämnet företrädde Schybergsons falang som regel källpositivism och specialisering, medan opposition i det finska lägret gärna såg synteser, ett behärskande av helheter och flera historiets områden. Då Biaudet var övertygad källpositivist, och omfattade idealet att det var staterna som agerade och skapade den historia som var värd att studera, intog han en position på historikerfältet nära den svenska universitetsfalangens, men att han sympatiserade med den fennomanska sidan vid universitetet och lyckades ordna finansieringen genom den finska Suomen Tiedekatemia gjorde honom i slutändan suspekt i dess ögon.

Hur argumenteringen gick redogör avhandlingens författare för genom att referera flera bedömningar av Henry Biaudets insatser – han placeras slutligen på sjätte och sista plats 1915 som sökande av professuren i Finlands och Skandinavien historia – och i de heta dispyterna om Liisi Karttunens och i P. O. von Törnes ansökningar om docentur. Vännen och trätobrodern von Törne stod i tät brevkontakt med Biaudet och deras korrespondens har visat sig högst användbar för Garritzen. Då Biaudet och Karttunen i Rom upplevde sig förföljda var de övertygade om att den ingrodde partiideologiska motsättningen gjorde dem omöjliga. Men det fanns andra aspekter. Divergerande vetenskapssyner spelade sin roll; även Väinö Voionmaa, som företrädde en då helt ny kulturhistoria med kvantitativa metoder, placerade sig mindre bra i professorskonkurrensen i Helsingfors 1915.

Men till Rom! Efter att Henry Biaudet redan verkat flera år i Rom och framfört flera propåer om en "Finsk historisk expedition" och framför allt korresponderat med E. G. Palmén om saken tog initiativet slutligen fart 1909. Suomen Tiedekatemia, som grundats året innan som en uttalar finsknationellt sinnad organisation, åtog sig att efter bästa förmåga – den nya akademien hade klena resurser – stå som garant för och utgivare av den

romerska källinsamlingen. Den använda vokabulären ”finsk forskningsexpedition till Rom” är mycket talande för i vilken anda projektet drevs. Detta var en tid då naturhistoriska forskningsexpeditioner jagade fram mot polerna för att hinna resa sin nations flagga före andra nationer hade sin på plats. Så resonerade också Biaudet, Karttunen och Palmén: det gällde att i Vatikanen, vars hemliga arkiv öppnats för internationell forskning 1880, hinna fram före andra till viktiga källor, och enkannerligen då före svenskarna som av naturliga skäl var intresserade av samma källor. Här visade Biaudet och Karttunen sitt *forte*. De var mycket raska med att plöja genom stora mängder arkivmaterial och systematiskt förteckna det genomkorsade.

Men dessa två arkivrävar arbetade inte hela tiden ensamma. Idén med expeditionen hade varit att fostra inhemska historiker. Lovande ämnen efterlystes och även om finansieringen var ett ständigt spöke fick några unga historiker också möjlighet att pröva sin förmåga i den romerska miljön, däribland expeditionssekreterarens bror Kalle Karttunen. Ledd av Biaudets stränga undervisning om vilka källor som borde nyttjas och hur 1500-talets historia skulle uppfattas fick han en del publicerat. Även J. A. Pärnänen publicerade medan de andra fick mindre till stånd, och åter i Finland lyckades ingen av Biaudets adepter avancera som forskare eller få några universitetstjänster.

De källpublikationer och forskningsresultat som ”La mission historique finlandaise à Rome” utgav genom Suomalainen Tiedekatemia hade en helt fransk framtoning, trots verksamheten i Italien. Det berodde inte minst på Henry Biaudets preferenser, även om franskan kunde ställa sig svår för hans lärjungar. Men givetvis var franskan ett ledande språk vad beträffar renässansdiplomatien och i tidens motsvarande utgåvor, fastän Vatikanen var en sällsynt latinsk, om än något mindre italiensk, institution. Biaudet och Karttunen hade inte heller några större problem med italienskan. Liisi Karttunen, som till sin förtrytelse från Finland fick höra att hon förmodades vara mindre avancerad i latin, skulle stanna mer än trettio år av sitt liv i Italien och blev med tiden nästan helt italianiserad. Då hon under andra världskrigets slutskede tvingades överge Rom tillsammans med den finländska beskickningen, vars trogna kanslist hon hade varit, fick hon svårigheter med att längre utvärda en tillvaro i hemlandet.

Garritzen bidrar tacksamt nog med detaljer som rör annat än historien för att avbilda Henry Biaudet i helfigur. Längre lyckades expeditionsledaren hålla sin politiska aktivism och sin forskning åtskilda, men i kampen om rätten att först tillägna sig källor till Sveriges sena 1500-talshistoria i Vatikanarkiven höll det på att gå riktigt illa då hans delaktighet i konspirationer mot det ryska väldet såg ut att bli ett vapen i händerna på emellanåt uppretade forskarkonkurrenter från Sverige. Med s.k. prioritetsrätt försökte olika länders forskare försäkra sig om en första exklusiv rätt till vissa nyupptäckta källsamlingar, men det fanns många knep (som inte hörde till det historikerideal av saklighet och öppen redovisning som man annars bekände sig till) att föra medtävlarna bakom ljuset. Biaudet undvek dock portförbud, men en utebli-

ven inbjudan till påvens årliga reception av det internationella forskarsamhället markerade missnöje med hans förhållningssätt och uppträdande.

Utöver andra forskare umgicks Biaudet, såsom Garritzen framställer saken, närmast med vänsterradikaler, anarkister och utländska redaktörer. Han hade god kontakt med flera jesuiter, även högt uppsatta, och lyckades få tillgång till material i hemliga välbevakade arkiv. Med hjälp av dylika kontakter kunde han göra en arkivresa till Bryssel rörande *Missio Suetica*, jesuiternas förberedelser genom prästskolning för ett Sverige som åter skulle bli katolskt under Johan III. Medan Biaudet öppnade upp många nya forskningsområden för sig själv och sina medarbetare, visade sig den historiska bearbetningen av allt det funna vara tyngre, och flera ämnen lades åt sidan för en obestämd framtid. Typiskt nog var det ett hjälpverktyg för arkivforskning, ett tvådelat uppslagsverk rörande påvestatens nuntiaturväsende (första delen utgiven av Biaudet, andra delen av Karttunen) som vann omedelbar och varaktig uppskattning i det internationella forskarsamfundet. Också för övrigt intresserade sig Biaudet för arkivforskningens hjälpvetenskaper, som då han började utreda spörsmål om chiffer och om vattenstämplar.

Riktigt först på plats som finländsk representant i källornas Rom var Henry Biaudet inte. Under sin vistelse i Rom i början av 1790-talet hade Åbosenen C. F. Fredenheim intresserat sig för liknande urkunder i Vatikanens arkiv och genom sin kontakt till den dåvarande påven ordnat med en ganska omfattande kopiering av material rörande äldre nordisk historia. Femtio år senare reste Fredrik Cygnaeus till Rom i akt och mening att spåra historiska källor, men tycks inte ha kommit över så mycket där, dock något mer i andra sydliga orter. Och några år före Biaudet och Karttunen hade Werner Tawaststjerna under några veckor sett sig omkring i Vatikanens arkiv för att återvända till Finland med det för de förstnämnda härresande intrycket att där inte fanns så mycket att hämta.

Om det finns någonting man gärna skulle läsa mera om i denna annars så rika avhandling, så är det om de finländska historikerna insatta i sin Rommiljö, om deras romerska tillhåll, om såväl staden Roms som de olika vatikanska arkivens topografi och miljöer. Långt framme i avhandlingstexten uppges en adress i romerska Pratikvarteren där Biaudet och Karttunen flyttade in efter flera års tillvaro i Rom; före det sägs de ha uppehållit sig på pensionat. Om författaren är njugg med detaljer rörande livet i staden Rom bjuder hon på en desto livfullare skildring av Simanca i Spanien. Källorna till Spaniens storhetstid förvarades i en gammal fästning i en högst otillgänglig by på den kastilianska högplatån. Här beskrivs Henry Biaudet på en arkivresa, hans vedermödor bland de oordnade källsamlingarna och hans deltagande i byns vardag och fest. Simancaskildringen underlättas av att Biaudet publicerat en liten skrift som beskriver såväl arkivet som förhållandena i närmiljön.

Henry Biaudets storartade initiativ fick beklagligtvis inte någon egentlig varaktig fortsättning. Romexpeditionens verksamhet lyckades inte lämna efter sig några vetenskapligt framgångsrika forskare eller välplacerade profes-

sorer att vittna om och i tacktal dra sig till minnes mannen som en gång startade alltsammans. Efter många motgångar dog Biaudet mitt i karriären, och de lärjungar som han med auktoritativ hand försökt fostra hade säkert inte lätt att utveckla ett eget självbärande förhållande till de forskningsämnen de initierats i och som forskare hävda sig i konkurrensen hemma, som adepter till en man som inte tvekat att ta strid med alla och envar han mötte. Kvar i Rom framhärdade Liisi Karttunen, mestadels upptagen av sådana uppgifter E. G. Gummerus nämnde i citatet ovan.

Ett utmärkt resultat av Elise Garritzens uppslagsrika avhandling skulle vara om den lyckas väcka litet nytt intresse för den epok och de sammanhang som Biaudet och hans vänner ägnade sig åt, alltså 1500- och 1600-talets europeiska förvecklingar med det svenska väldets göranden och aspirationer insatta i ett större sammanhang, gärna uppfattade ovan om ett inskränkande nationellt och protestantiskt perspektiv.

Henrik Knif

Pardans i vetenskapens och politikens virvlar

Annika Berg, Christina Florin, Per Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik. Intellektuella äktenskap i moderniteten*, 362 s., ill., Boréa, Umeå 2011.

Ett av den biografiska historieskrivningens problem har ofta varit att lyckas se och uppmärksamma det betydelsefulla ”andra”: vännerna, kontakterna, samarbetsparterna och familjemedlemmarna, utan vilka biografins subjekt inte skulle kunna fullfölja sin bana. Dessa outhärliga relationer skapar ofta i det tysta en livsviktig resurs av andligt, socialt och ekonomiskt understöd, samtalspartner, idéplank, vardagsbistånd och hejarklack.

Pärmen till *Par i vetenskap och politik. Intellektuella äktenskap i moderniteten*, pryds av bilden av ett äkta par, nationalekonomen Karin Kock och stjärnadvokaten Hugo Lindberg, som leende dansar med varandra på Lindbergs 60-årsdag. Bilden får symbolisera den intellektuella pardans som äktenskapet mellan Kock och Lindberg utformades till. Pardansen är över huvud taget en god metafor för flera av de intellektuella relationer som bokens åtta artiklar, skrivna av redaktörerna Annika Berg, Christina Florin och Per Wisselgren samt de övriga författarna Staffan Bergwik, Kristina Espmark, Yvonne Hirdman, Kirsti Niskanen och David Östlund, presenterar. Ibland följer parterna samspelt varandras rörelser, ibland är det föga överraskande mannen som solodansar medan kvinnan närmast är ett vackert armhäng, och ibland är det i själva verket kvinnan som omärkligt både för och anger takten.

Bokens målsättning är, så som redaktörerna skriver i sin introduktion, att ”uppmärksamma parrelationen som ett socialt och kulturellt fenomen”. Den heterosexuella parrelationen, tydligast manifesterad i äktenskapet, är enligt redaktörerna en av ”det moderna samhällets mest grundläggande och genusimpregnerade institutioner”. Avsikten är att synliggöra de historiska processer som förenar dåtid med nutid – vilka av dagens diskussionsämnen kring detta tema är nya och vilka upprepar snarare tidigare genusmönster? Genom att studera parrelationen hoppas bokens författare således kunna erbjuda nya perspektiv på hur genusordningen har skapats, reproducerats och omförhandlats.

Genom bokens kronologiska tyngdpunkt på 1900-talets första hälft hamnar fokus samtidigt också på den period som brukar förknippas med modernisering, demokratisering och kvinnors emancipation. Fallstudierna i boken betraktas således mot bakgrund av dessa institutionella förändringar. Författarna menar att parrelationen som empiriskt studieobjekt problematiserar många av de dikotomier som finns mellan privat och offentligt, eller aktör och struktur, och visar hur gränserna ofta kan vara flytande, samt inte minst historiskt föränderliga.

De åtta artiklarna i boken kompletterar och kontrasterar varandra på ett utmärkt sätt. I stort följer artiklarna en kronologisk uppställning, om än med

stora överlappningar. Ordningen fungerar för att åskådliggöra en förändring över tid – för de par som verkade kring sekelskiftet var villkoren inte de samma som några årtionden senare. Positivt är också att flera av paren levde i tämligen likartade miljöer – stundvis skymtar de som statister och jämförelseobjekt i andra artiklar än den där de huvudsakligen behandlas. Det ger en insikt om att även om förutsättningarna var tämligen likartade, så fanns det ändå inget givet sätt att hantera parrelationen, karriären och vägvalen.

Allt som allt behandlar artiklarna i boken tio par där båda parterna var aktiva antingen inom vetenskapen eller inom politiken – inte alltför sällan inom båda två. Dessa par är Anna Bugge och Knut Wicksell, Oscara och Gustaf Steffen, Johanna och Gustav Cassel, Gulli och Henrik Petrini, Ebba Hult och Gerard de Geer, Astrid Cleve och Hans von Euler, Ebba och Eli Heckscher, Signe och Axel Höjer, Alva och Gunnar Myrdal samt det redan nämnda paret Karin Kock och Hugo Lindberg. De genomgripande frågorna som ofta återkommer i de enskilda artiklarna handlar om vilka normer och föreställningar som omgav giftermålet. Varför gifte sig egentligen personerna i fallstudierna med varandra: av tradition, förälskelse eller strategiska skäl? Vilka var parternas respektive förväntningar på äktenskapet och hur påverkades parets interna överenskommelser av mötet med den härskande genusordningen i samhället? Fungerade äktenskapet som en resurs i offentliga sammanhang? I vilken mån försökte man i offentligheten framställa sig som ett par eller som individer?

De svar på de ovan ställda frågorna som bokens artiklar sammantaget levererar är inte alltid överraskande. Den gifta kvinnans lott blir ofta, så som i fallen Oscara Steffen och Ebba Hult, att ta hand om man, barn och hushållssysslor, assistera med renskrivning, översättning och rutinartade laboratorieprov samt agera värdinna och social resurs. Den gifte mannen drar ofta den största nyttan av äktenskapet – en offentligt frisinnad inställning till kvinnornas emancipation och jämställdheten behöver inte nödvändigtvis gälla i det egna äktenskapet, så som var fallet med Axel Höjer, Gunnar Myrdal och Eli Heckscher, som gärna talade varmt för kvinnosaken i teorin, men ändå stundvis satte sig på bakhasorna i det egna äktenskapet.

Men trots att somliga resultat inte avviker så mycket från det förväntade, levererar boken ändå en uppfriskande nyanserad bild av genusordningen inom de beskrivna äktenskapen som definitivt också bjuder på en del överraskningar. Partnerskapet kan, med Yvonne Hirdmans ord, beskrivas som både hinder och resurs för såväl männen som kvinnorna. För en del av kvinnorna utlovade äktenskapet tillträde till nya arenor och sociala sammanhang, eller praktiska möjligheter att ägna sig åt vetenskap. Kärleken förstärktes kanske av ett strategiskt övervägande hos båda parter?

Ett intressant exempel är hur de kvinnor som kämpade för kvinnlig rösträtt kunde dra nytta av sina radikala och liberala äkta män i kampen mot det patriarkala samhällssystemet. ”En rösträttskvinna måste ha ett välskött hus”, skrev Gerda Hellberg, citerad i Christin Florins artikel. I hemmiljön

såddes idéerna och lades taktiken för aktionerna upp. Samtidigt iscensatte rösträttskvinnorna gärna sig själva med hemmet som fond; man och barn hjälpte till att upprätthålla den kvinnliga könsidentiteten. Hemmet blev en halvoffentlig arena där politiska samtal fördes och besökare ständigt strömmade ut och in. En gift rösträttskvinna hade ingen chans att verka för sin sak om hon inte hade sin mans stöd.

Men inte alla äktenskap lyckades förena makarnas verksamhet i harmoni. Per Wisselgren skissar i sin text om makarna Wicksell, Steffen och Cassel upp tre olika sätt att hantera konflikten mellan det moderna ”kamratäktenskapets” ideal och kraven från omgivningen, konvensansen samt de egna förväntningarna. Då olika förväntningar på de båda makarnas roller och samspel skapade friktion kunde lösningen enligt Wisselgren antingen bli en ”tvårolls”-, ”i skuggan av”- eller en ”separata världar”-modell. I sista hand återstod skilsmässan som utväg.

Trots att männen ofta utåt sett hade den mer synliga rollen finner man också exempel där kvinnorna ”bakom kulisserna” kunde ha överraskande stort inflytande. Alva Myrdal framstår i Yvonne Hirdmans framställning som en veritabel *primus motor* i Gunnar och Alva Myrdals äktenskapliga aktiebolag. Per Wisselgren karakteriserar Anna Brugge Wicksell som makens verkliga ”manager” – en drivande kraft som organiserar hans akademiska karriär, hör sig för om möjligheter till tjänster och utnämningar, ser till att hålla honom borta från utspel som skulle kunna hindra hans karriär och på alla sätt driver hans intressen så till den grad att det enligt Wisselgren t.o.m. är tveksamt huruvida Knut Wicksell alls hade kunnat genomföra sitt akademiska avancemang på motsvarande sätt utan henne.

Men trots enstaka undantag var jämställdheten inom hemmets väggar i de flesta fall inte särskilt långt driven. Inflytande bakom kulisserna väger i slutändan inte lika tungt som verklig politisk och ekonomisk makt. Även då det handlade om samarbete mellan parterna skedde detta i första hand på männens villkor. I nästan samtliga fall var det kvinnorna som flyttade efter sina män runt Sverige och världen, och deras karriärer som var beroende av den plats och det sociala sammanhang som mannens verksamhet fört familjen till. Exempelen med Ebba Hult och Astrid Cleve visar att kvinnorna genom sina män kunde stärka sina möjligheter till att arbeta akademiskt, men också då var de mer beroende av mannen vid exempelvis död eller skilsmässa – hela det gemensamma livsprojektet kunde stå och falla med honom.

Också ansvar för hus och hem föll i alla de fall boken undersöker på kvinnorna och den enda verkliga möjligheten för dem att minska på detta ansvar för att få tid över till forskning eller samhällsaktivitet var i praktiken att lasta över ansvaret på andra kvinnor. Denna lösning var naturligtvis en förmån för medelklassen. Bara i de fall där paret saknade barn, eller där barnen redan blivit äldre, hade hustrun en större möjlighet att frigöra sig från hushållsansvaret. Det är alltså inte så överraskande att det par som framstår som mest jämställt av alla, nationalekonomen Karin Kock och advokaten Hugo

Lindberg i Kirsti Niskanens artikel, gifte sig sent i livet då båda två redan hunnit skapa sig gedigna, egna karriärer inom varsitt område – och förblev barnlösa.

Boken fördjupar på ett förträffligt sätt ett tema som var och en som arbetar med biografi stött på – nämligen hur man undviker illusionen av det ensamma subjektet och hur man uppmärksammar och analyserar växelverkan i relationer. Vill man här framföra någon kritik, kunde det vara att valet att koncentrera sig på just äktenskapliga relationer än en gång befäster det faktum som redaktörerna själva framhåller i sitt förord: nämligen att den heterosexuella parrelationen är den starkaste och mest uppmärksammade och sanktionerade typen av relation i det moderna västerländska samhället. Genom att koncentrera uppmärksamheten på äktenskapet finns det en risk att historiskt reproducera den nutida uppfattningen som ofta starkt betonar den amorösa parrelationens betydelse framom andra typer av nära relationer (vänner, familj, släkt).

Å andra sidan är även detta ett välkänt dilemma för den biografiska forskningen – att framhäva något; en händelse, en relation eller en idé; leder nästan oundvikligen till att något annat får mindre uppmärksamhet. Det är kanske också extra motiverat att fokusera på de äktenskapliga relationerna under just den period som undersöks i boken – dels sker så som författarna påpekar många institutionella förändringar under denna tid, dels inträffar också en generell ökning i äktenskapsstatistiken under första hälften av 1900-talet och den stora andelen ogifta som funnits i befolkningen under 1800-talet minskar. Boken visar att parrelationen inte bara är en privat angelägenhet mellan två människor. Genom att peka på en del av de frågor som kan ställas, och visa den varierade och till och med oväntade information svaren kan ge, öppnar boken också upp för att ställa motsvarande frågor till andra former av relationer. Författarna till *Par i vetenskap och politik* har lyckats skapa en heljuten och mycket läsvärd antologi.

Julia Dahlberg

Medarbetare i detta nummer:

Göran Anderberg, fil.lic., f.d. lektor, Kungälv; *Julia Dahlberg*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Lars Ericson Wolke*, professor, Försvarshögskolan, Stockholm; *Bo Eriksson*, professor, Stockholms universitet; *Henrik Knif*, docent, huvudredaktör, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Antti Kujala*, docent, Helsingfors universitet; *Tuija Laine*, docent, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Charlotte Vaino*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Ville Walta*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Reima Välimäki*, fil.mag., doktorand, Åbo universitet.

Antti Kujalas uppsats och Tuija Laines granskning har översatts av Jennica Thylin-Klaus.
Ville Waltas uppsats har översatts av Julia Dahlberg.
Reima Välimäkis uppsats har översatts av Nike Parland-Gylling.

Innehåll

Ville Walta, Nya observationer om den medeltida handskriftsproduktionen i Nådendal.....	89
Reima Välimäki, ”Hereticum iudicamus”. Kättardomen över Botulf vid rättegången i Uppsala ärkestift 1310–1311	110
Antti Kujala, Det svenska riket och dess undersåtar i Ingermanland och i Kexholms län på 1600-talet (1617–1658). Kronans dialog med den lokala adeln och de ortodoxa bönderna och köpmännen....	131

Granskningar

Kari Tarkiainen, Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa, Finlands svenska historia 1. Av Bo Eriksson	162
Nils Erik Villstrand, Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812, Finlands svenska historia 2. Av Lars Ericson Wolke	165
Gabriela Bjarne Larsson, Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500. Av Charlotte Vainio	168
Otfried Czaika, Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker. Av Tuija Laine.....	172
Magnus Linnarsson, Postgång på växlande villkor. Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden & Heiko Droste (ed.), Connecting the Baltic Area: The Swedish Postal System in the Seventeenth Century. Av Lars-Folke Landgrén	175
Peter Ullgren, Hemligheternas brödraskap. Om de svenska frimurarnas historia. Av Göran Anderberg	180
Elise Garritzen, Lähteiden lumoamat. Henry Biaudet, Liisi Karttunen ja suomalainen historian-tutkimus Roomassa 1900-luvun alussa. Av Henrik Knif.....	190
Annika Berg, Christina Florin, Per Wisselgren (red.), Par i vetenskap och politik. Intellectuella äktenskap i moderniteten. Av Julia Dahlberg.....	196

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2011: 30 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 12 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.